

A porosz-német konzervativizmus politikai válsága és újjászervezésének kezdete 1918 novemberében

„Németországban nincs még egy párt, amelyet olyan mértékben szíven találtak volna az események, mint a konzervatív pártot. Számára ugyanis mindaz, ami történik, nemcsak a megszokott körülmények és kedvessé vált szokások végét jelenti, hanem alapvető elveinek, legfőbb értékeinek, világnézete fundamentumának az összeomlását is.” E drámai sorok a német konzervatívok vezető folyóiratának 1918 novemberi számában jelentek meg. Olyan időpontban tehát, amikor a győzelmes forradalom nemcsak a konzervatív, de általában a polgári körökben is kétségbeesést, letargiát és kilátástalanságot keltett.¹

A válság-hangulat teljes mértékben indokolt volt. Elsősorban azért, mert 1918. november 9. után még jó ideig reálisnak tűnt az egész polgári társadalmat egyszer s mindenkorra elsöprő proletárforradalom lehetősége. De ha ezt figyelmen kívül is hagynánk, a monarchia megdöntése, a szociáldemokrata és független szociáldemokrata képviselőkkel összeállított Népmegbízottak Tanácsának léte, a munkás- és katonatanácsok egész országra kiterjedő uralma, a demokratikus szabadságjogok kivívása, nem utolsósorban pedig a teljes katonai összeomlás és a fegyverszüneti feltételek, önmagukban véve is elegendő okot adtak volna a konzervatívok aggodalmára. Hiszen a forradalom kitörése és győzelme még polgári keretek között maradván is azzal fenyegetett, hogy a konzervativizmus jelentéktelen politikai irányzattá zsugorodik össze. Egyrészt, mert elveszítette azokat a privilégiumokat, amelyeket a császári Németország alkotmánya és politikai rendszere biztosított számára, másrészt, mert meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnt sikereket elérni — egyenlő esélyek mellett — a tömegekért folytatott harcban egy olyan irányzat számára, amely clavult politikai nézetekre épült, s döntő szerepe volt az első világháborús katasztrófában.

A proletárforradalom veszélye azonban az első pillanattól kezdve az azzal szembenálló politikai erők között olyan időleges szövetségeket, vagy legalábbis szövetségi terveket szült, amelyek rövidesen lehetővé tették nemcsak általában a polgári, hanem még a szélsőjobboldali körök újjászerveződését is. A „rend” biztosításának, a forradalom kordában tartásának ekkor két alapvető feltétele volt. Az egyik az orosz példa követését elutasító szociáldemokrata politika tömegtámogatásának biztosítása, a másik a hadsereg és az államapparátus lojális magatartása a Népmegbízottak Tanácsával szemben. Az előbbi megkövetelte a többségi szociáldemokratáktól a független szociáldemokratákkal való együttműködést, az utóbbi viszont a tisztikar és a vezető állami tisztviselők megnyerését. A két szövetség tulajdonképpen kizárta egymást, mert bár mindkettő nyíltan vagy burkoltan a spartakista mozgalom ellen is irányult, a független szociáldemokraták támogatásának biztosítása mindenekelőtt a november 9-i forradalom és olyan társadalomátalakítási — szocializálási — törekvések elvi elismerésétől

¹ Konservative Monatsschrift, 1918. nov. 76. Jg. 2. H. 65. 1.

függött, amelyek éles ellentétben álltak a másik szövetséges érdekeivel. Az államapparátus képviselőivel így csak titokban vagy legalábbis hallgatólagosan lehetett szövetségre lépni.

A november 10-én Friedrich Ebert és Groener generális közti titkos megállapodást² kiegészítették a Vorwärts ugyanezen a napon megjelent és a fenti szellemben fogant felhívásai. A vezércikk („Kein Bruderkampf!” címmel) a „többségi” és a független szociáldemokraták együttműködésének fontosságát hangsúlyozta, s miközben Friedrich Ebert kiáltvánnyal fordult Németország minden polgárához, rendre és nyugalomra intve őket, külön felhívást intézett a hivatalnokokhoz és tisztviselőkhöz: „Tudom — írja többek között —, hogy nehéz lesz azokkal az új emberekkel együtt dolgozni, akik most kezükbe vették a birodalom vezetését, de az Önök népük iránt érzett szeretetére apellálok. Ha az apparátus felmondaná a szolgálatot, Németország az anarchiának és a legszörnyűbb nyomornak lenne kitéve.”³

November 13-án jelent meg a lapokban a Népmegbízottak Tanácsának előző napi felhívása, első programszerű megnyilatkozása. Ebben az ostromállapot felszámolása, a gyülekezési és szervezkedési jog biztosítása, a háborús cenzúra megszüntetése, a szabad vallásgyakorlat, a politikai amnesztia, nem utolsósorban pedig a nyolcórás munkaidő bevezetésének hangoztatása mellett, a kormány hitet tett mind a magántulajdon védelme, mind a parlamentarizmus elve, a 20 éven felüli férfi és nő állampolgárok egyenlő, titkos, közvetlen és általános választójoga mellett.⁴ A Vorwärts vezércikke külön is foglalkozott az utóbbi kérdéssel, hangsúlyozva, hogy a népmegbízottak egyelőre még nem az egész nép képviselői, de a szocialistáknak arra kell törekedniök, hogy a közeljövőben lezajló választások eredményeként valóban azokká legyenek.

A forradalom győzelme ellenére tehát a német polgári erőknek szinte az első pillanattól kezdve megalapozott reményük lehetett arra, hogy szervezeteiket fenntarthatják, szükség esetén újjászervezhetik, szabad kezét kapnak a tömegek befolyásolására, s a választási eredményektől függően résztvehetnek majd a kormánypolitika irányításában. Ez természetesen a konzervatívokra is vonatkozott. Németország legreakciósabb napilapja, a Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), akárcsak a Konservative Monatschrift című folyóirat még ezekben a viharos időkben is rendszeresen, a cenzura közbeavatkozása nélkül jelent meg (miközben a spartakista „Rote Fahne” betiltása, cikkeinek törlése állandó jelenség volt), s ez önmagában véve is bátorítóan hatott.

De ekkor még senki nem láthatta előre a helyzet alakulását. Senki nem tudhatta, hogy egyáltalán sor kerül-e a megígért választásokra és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. Az azonban már ekkor látható volt, hogy a német konzervatívok az általános választójog minden német tartományra való kiterjesztése következtében rendkívül súlyos politikai vereséget szenvedtek.

*

² Vö: többek között: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 3. köt. Berlin 1966 110—111. l. és 488—490. l. (részlet Groener generális erre vonatkozó tanuvallomásából); Wolfgang Ruge: Deutschland 1917—1933. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge). Berlin, 1967. 69—70. l. stb.

³ Vorwärts, 1918. nov. 10., 35. évf. 310. sz.

⁴ Vö: Vorwärts, 1918. nov. 13., 35. évf. 313. sz. — Továbbá: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 3. köt. 494—495. l.

A vereség nagyságát csak akkor mérhetjük fel, ha közelebbről szemügyre vesszük azt a privilégizált helyzetet, amelyet a konzervatív erők a császári Németországban élveztek. Elsőrendű jelentősége ebből a szempontból mindenképp előtt annak volt, hogy az alkotmány értelmében is óriási hatalommal rendelkező porosz király, egyben német császár, politikai nézeteit, törekvéseit tekintve, ha nem is azonosult a konzervatívokkal, hiszen számos vitatott kérdésben a nemzeti liberálisok mellett foglalt állást (II. Vilmos idejében különösen szembe-tűnő lett a hivatalos és a német konzervatív politika közötti különbség), a leg-közelebb éppen hozzájuk állt. Nagyjából-egészében ez vonatkozott a kancellá-rokra — talán Caprivit és Bethmann-Hollweget kivéve —, valamint a birodalmi miniszterekre, helyesebben államtitkárokra is. Hasonlóképpen gondolkodott a tisztikar és a hivatalnoki kar — elsősorban persze Poroszországban —, amely érdekeinek politikai képviselőjét ennek megfelelően szintén a konzervatív párt-ban látta.

Az államapparátussal való összefonódás mellett a konzervatívok politikai hatalmát másodsorban Poroszországnak a Német Birodalomban elfoglalt hely-zete és a konzervatív pártnak a porosz Landtagban betöltött pozíciója határozta meg. Tekintettel arra, hogy Poroszország a császári Német Birodalom kétharmadát tette ki, a porosz parlament és kormány álláspontja döntő mértékben be-folyásolta kezdetől fogva az egész birodalmi politikát. Annál is inkább, mert Poroszország elsőbbségét — mint ismeretes — már maga a birodalmi alkotmány is biztosította.⁵ Messzemenő hatalommal ruházta fel a német császárt, aki egy-ben porosz király is volt, hiszen nemcsak a hadüzenet és a békekötés, továbbá a külkapcsolatok, a hadsereg ill. a haditengerészet tartozott a lényegét illetően irányítása alá, hanem a birodalom hivatalnokainak — ideértve a kancellárt is — kinevezési és elbocsátási jogköre révén tulajdonképpen az egész végrehajtó hatalom.⁶ Döntő befolyása volt a törvényhozó hatalomra is, mivel jogában állt mind a Bundesrat, mind a Reichstag megnyitása, elnapolása és berekesztése. S bár a birodalmi parlament feloszlatásához meg kellett szereznie a Bundesrat jóváhagyását, ennek csak formális jelentősége volt, figyelembe véve a testület összetételét, s azt, hogy annak elnöki tiszte és ügyeinek vezetése az általa ki-nevezett birodalmi kancellárt illette meg.⁷

A császári jogkör mellett a Bundesraton keresztül érvényesült Poroszor-szág elsőbbsége, a birodalmi ügyekre gyakorolt döntő befolyása. Az 58 Bundesrat-képviselő között az alkotmány értelmében 17 porosz volt. Aránylagosan ez tulaj-donképpen nem nagy szám, figyelembe véve Poroszország területének, lakossá-gának, gazdasági erejének viszonylagos nagyságát. De a porosz szavazatokkal szemben szétaprózott szavazatok álltak: Bajorország 6, Szászország és Württem-berg 4—4, Baden és Hessen 3—3, Mecklenburg-Schwerin és Braunschweig 2—2, a többi 17 állam pedig 1—1 képviselőt küldhetett a Bundesratba.⁸ Egyenlő szavazatszám esetén az alkotmány 7. cikkelyének 3. bekezdése az elnöknek dön-tési jogot biztosított, ami természetesen szintén a porosz államnak kedvezett. A 78. cikkely értelmében továbbá Poroszország minden, az alkotmány módosí-

⁵ Az alkotmány teljes szövegét közli: *Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Johannes Hohlfeld. I. Band. Berlin. 1952. 198—227. 1. — Magyarul kivonatolva megtalálható: *Nyugat-Európa és Amerika 1789—1918. Új- és legújabb-kori egyetemes történelmi szövegyűjtemény* 1/2. kötet. Szerkesztette Urbán Aladár. Tankönyv-kiadó. Budapest. 1970. 524—530. 1.

⁶ Lásd a 11., 63., 53., valamint a 15. és 18. cikkelyt.

⁷ 12. és 15. cikkely.

⁸ Lásd a 6. cikkelyt.

tását célzó kérdésben gyakorlatilag vétó jogot kapott, mivel a Bundesratban elegendő volt 14 szavazat az ilyen célzatú javaslatok elvetéséhez.

A porosz elsőbbség biztosítása szempontjából nagy volt a jelentősége a birodalmi és a porosz kormánysszervek összeolvasztására irányuló politikának is. Igaz, ezáltal zavarossá vált a porosz és a birodalmi ügyintézés közötti kapcsolat, de a gyakorlatban könnyebb lett a birodalmi kérdésekben a porosz érdekek érvényesítése. A birodalmi kancellár általában egyben porosz miniszterelnök is volt, a birodalmi hivatalok vezetőit pedig gyakran porosz Bundesrat-meghatalmazottakká nevezték ki. S mivel felelős birodalmi minisztérium nem volt, az államtitkárok tehát nem a Reichstagtól, hanem a kancellártól, s rajta keresztül a császártól, továbbá — mint meghatalmazottak — a Bundesrattól függtek, a porosz kormány szempontjai szinte szabadon érvényesülhettek a birodalmi politikában.⁹

E szempontok kialakításában és érvényre juttatásuk ellenőrzésében, egy- szóval a porosz kormány politikai vonalának kidolgozásában viszont a király, azaz az udvar mellett a porosz Landtagnak volt elsőszámú jelentősége. Az 1850. január 31-i porosz alkotmány értelmében ugyanis — a belga minta szerint — a király felelős miniszterek közreműködésével gyakorolta jogait, a törvényhozó hatalom megoszlott közte és a két kamara között, de a különösen fontos költségvetési kérdésekben az utóbbiaknak döntő szavuk volt.¹⁰ Következésképpen a kamarák politikai összetétele nemcsak a porosz, hanem a birodalmi politikát is jelentős mértékben meghatározta. Ennek, s a fent vázolt hatalmi összefüggéseknek, a konzervatívok vezetői is teljesen tudatában voltak, amint azt egyik emlékiratában Westarp gróf nyíltan meg is fogalmazta: „Poroszország azáltal, hogy a birodalmi kancellár a porosz Bundesrat-megbízottak vezetője és hogy a porosz államminisztérium a megbízottaknak adott instrukciókért a porosz Landtag előtt felelős, döntő befolyást gyakorol a birodalmi törvényhozásra és államigazgatásra is. Ebből következik az a különös jelentőség, amellyel a porosz képviselőház összetétele a birodalmi politika szempontjából bír.”¹¹

Ez az összetétel viszont 1880 után a német konzervatívok számára alakult kedvezően. Ettől az évtől kezdve ugyanis végleg megszűnt a nemzeti liberálisok túlsúlya, s a Német Konzervatív Párt 104 képviselőjével megszerezte az első helyet. Ezt egészen 1918-ig meg is tartotta, 1883-ban 114, 1886-ban 132, 1894-ben 145, s még 1916-ban is 143 mandátumot mondhatott magáénak. A Herrenhausban pedig kétharmados többséggel rendelkezett.¹²

A parlamenti fölényt a háromosztályos választási rendszer biztosította a német konzervatívok számára. E szerint ugyanis a választásra jogosultakat adójuk nagyságának arányában három osztályba sorolták: a magasan, a közepesen és az alacsonyan adózók osztályába. Mindegyik osztály azonos számú elektort választhatott. Így a javarészt földbirtokosokból álló első osztály és a többségében gazdag parasztságból álló második osztály együttesen kétszer annyi elektort választott, mint a széles tömegeket képviselő harmadik osztály.¹³ A legjobb

⁹Vö.: *Hans Booms*: Die Deutschkonservative Partei. Düsseldorf. 1954. 39., 46. és 49. l.

¹⁰Vö.: *Fritz Hartung*: Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Leipzig-Berlin. 1914. 155—156. l.

¹¹*Graf Westarp*: Konservative Politik im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches. Berlin, 1935. II. köt. 525. l.

¹²*Booms*: i. m. 38. l.

¹³Egyes számítások szerint Poroszország választási körzeteiben a 3. osztály 207 választójára esett annyi elektor, mint ahány a 2. osztály 37, s az 1. osztály 10 (!) választójára esett. Vö.: Meyers Neues Lexikon, Dreiklassenwahlrecht címszó.

helyzetben e választási rendszer szerint — figyelembe véve a városokat hátrányosan érintő választó-körzetek beosztását is — így azok a pártok voltak, amelyek a legkövetkezetesebben képviselték a porosz junkerek gazdasági és politikai érdekeit. Nemcsak a XIX. század első feleig visszanyúló tradíciói folytán, hanem az agrárérdekek egyre következetesebb előtérbe helyezése révén is ezért elsőszámú esélyesként a Német Konzervatív Párt jöhetett számításba.

A pártot 1876-ban hozták létre, de előtörténete visszanyúlik a múlt század 30-as és 40-es éveire, közelebről az 1848-as forradalomig. 1848. július 1-én ugyanis porosz konzervatív körök megalapították a *Neue Preußische Zeitungot* (a hírhedt *Kreuz-Zeitungot*), amely körül már pártképződménynek tekinthető politikai tömörülés jött létre. A nem hivatalosan *Kreuzzeitung*-pártnak nevezett frakció jelentős politikai szerepet töltött be a birodalom után is a porosz parlamentben, de a hatvanas évek közepétől egyre élesebb ellentmondásba került Bismarcknak a nemzeti egység megteremtésére irányuló politikájával, amely végül is szétforgácsolódásához és politikai súlyának csökkenéséhez vezetett.

A birodalom megalapítása után azonban annak felismerésével párhuzamosan, hogy az új német állam nem veszélyezteti Poroszország jövőjét és a konzervatívok politikai és gazdasági érdekeit, megteremtődtek a feltételei az új párt létrehozásának.¹⁴ Az ó-porosz konzervatív irányzat 1876-os átszervezése, a német-ségét elnevezésében is hangsúlyozó *Deutschkonservative Partei* életre hívása az addigi szeparatista felfogás elvetését és a birodalmi gondolat elfogadását jelentette, olyan álláspontot tehát, amely újra megteremtette az együttműködés elvi alapjait a porosz királysággal, illetve — most már — német császársággal. E fordulat egyben alapfeltétele volt azon körök megnyerésének is, amelyek az 1870-es évek közepére már gazdaságilag, politikailag és egzisztenciálisan érdekeltté váltak az új birodalom fennállásában és erősödésében: tehát alapfeltétele volt a junker-, a tiszti és a hivatalnoki körök, nem utolsósorban pedig az evangélikus egyház megnyerésének.

Az e körök által élvezett jóindulatú és aktív támogatás biztosította a párt választási győzelmeinek másik alapvető feltételét, a lakosság politikai befolyásolását. Az evangélikus egyház politikai propagandája, a parasztságnak a földbirtokostól és a helyi közigazgatási szervektől való függősége mellett különös jelentősége volt ebből a szempontból annak, hogy a porosz választási rendszer értelmében a szavazás nyilvános volt. Mivel a polgármesterek vagy a járási közigazgatás vezetői — gyakran maguk a földbirtokosok — voltak általában a német konzervatívok bizalmi emberei, a nyilvános szavazás segítségével közvetlenül befolyásolhatták és ellenőrizhették a lakosság állásfoglalását a választások során.

Bizonyára a befolyásolás is hozzájárult ahhoz, hogy míg a titkos választójog alapján megválasztott Reichstag-képviselők összességén belül a német konzervatívok részaránya csökkenő tendenciát mutatott, a nyilvánosan megválasztott porosz Landtag-képviselők összességén belül ez a részarány nem változott, sőt némileg nőtt is az 1880-as évek közepe és az első világháború kitörése közötti időszakban.

¹⁴ Vö.: *bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945. Band I. Leipzig, 1968. 674—677. l. — Ludwig Bergsträsser: Geschichte der politischen Parteien in Deutschland. 7. Aufl. München, 1952. 51—53., 86—88. és 104—105. l. — Beiträge zu einer Geschichte der konservativen Partei in den letzten 30 Jahren (1888 bis 1919). Von von Heydebrand. Konservative Monatschrift, 1920. 77. Jg. 16. II. 498. l. — Booms: i. m. 5., 6., 9—10., 17—19. l. — stb.*

*A német konzervatívok aránya*¹⁵

	a Reichstag- ben %		a porosz Land- tagban %
1877-ben	27,5	1886-ban	30,7
1903-ban	20,4	1903-ban	33,0
1912-ben	16,4	1914-ben	33,5

Az elmondottak alapján talán nem szükségtelen ismételt hangsúlyozni, hogy a konzervatívok hatalmát elsősorban parlamenten kívüli tényezők határozták meg a császári Németországban. Az udvarra, a tisztkarra, a hivatalnoki apparátusra — a legkisebb falu előljárójától a birodalmi kancellárig — gyakorolt közvetlen befolyás jelentősebb volt, mint a Reichstagban, vagy akár a porosz Landtagban elfoglalt hely. Sőt — amint a fenti számok is érzékeltetik — magukban a képviseleti szervezetekben betöltött pozíciókat is nem kis részben e parlamenten kívüli erők adminisztratív, valamint az evangélikus egyház propagandisztikus téren nyújtott segítségének köszönhették a porosz-német konzervatívok.

Ezek után könnyen érthető, hogy a konzervatívok érdekeit határozottan keresztelte minden, a parlamentarizmus fejlesztésére irányuló törekvés, parlamenten kívüli támaszaik meggyengülése pedig egyenesen létükben fenyegette őket. Ez az összefüggés ad magyarázatot arra az elkeseredett harcra, amelyet a császárság időszakában, de különösen az első világháború végén, a novemberi forradalmat közvetlenül megelőző esztendőben — a gyakori visszaesés ellenére mégiscsak előrehaladó, s 1918 nyarán már forradalommal fenyegető — demokratizálódási folyamat feltartóztatása érdekében folytattak.

E harc központjában — immár közel másfél évtizeden át — egészen 1918 október közepéig (!) a porosz választási rendszer makacs védelme állt. II. Vilmosnak az események kényszerítő hatása alatt 1917 áprilisában hozott és júliusában kiegészített, az általános választójog poroszországi bevezetését megígérő „husvétii üzenetét” ugyanis a konzervatív körök csak ekkor voltak hajlandók elvileg elfogadni.

Talán nem érdektelen azokat a főbb indokokat kiemelni, amelyekre a demokratizálódási törekvések elutasítása során a konzervatívok vezetői még ezekben az összeomlást közvetlenül megelőző hetekben és napokban is hivatkoztak. Az egyik természetesen az volt, hogy a demokratikus átalakulás következtében a baloldali pártok kezébe kerülne az ország irányítása. 1918 szeptember végén, amikor ismertté váltak azok a feltételek, amelyek elfogadása esetén a többségi szociáldemokrácia vezetői hajlandók lettek volna egy újonnan alakuló kormányba belépni, Westarp gróf a Kreuz-Zeitungban írt heti politikai összefoglalójában éles támadást intézett e feltételek ellen. Arra hivatkozott, hogy azok valóra válása esetén a Reichstagtól függő kormány jönne létre, amely ráadásul az ún. többségi pártok — tehát a Szociáldemokrata Párt, a Haladó Néppárt és a Centrum Párt — képviselőiből állna. Továbbá, maga a hadvezetés is alárendelődné a birodalmi kormánynak, s ezen keresztül a Reichstagnak. Ezáltal lehetlenné válna a háború továbbvitele és le kellene mondani a háború „gyümölcsseiről”. „A szociáldemokrata feltételek — írja Westarp — a keleti (breszt-litovszki

¹⁵ Booms: i. m. 38. l.

— T. Gy.) béke minden eredményéről való lemondást követelik, a határmenti államokat kiszolgáltatják az angol befolyásnak, s azt a lehetőséget is magukban foglalják, hogy Németország súlyos hadisarcot fizessen.” Azon túlmenően továbbá, hogy elismerik Szerbia és Montenegro önállóságát, valamint Elzász-Lotaringia azonnali autonómiáját, helyeslik a Népszövetség tervét is, amely pedig Németország jövőbeni gúzsbakötésére szolgálna.¹⁶

A demokratizálódás és a háború elvesztése között tehát már ekkor összefüggést kerestek a konzervatívok, s ez a felfogás alapját képezte a későbbi „törődős”-legendának.¹⁷ Ennek az összefüggésnek az aláhúzását szolgálta az az állítás, amely szerint a demokratizálódás kimondottan az antant hatalmak érdekeit szolgálja. „Az ellenség — hangzik a szóbanforgó cikk —, élén Wilson elnökkel az, amely a birodalom demokratizálódását és a császár, valamint a szövetségi kormány hatalmának egy demokratikus többségi kormány kezébe való átadását minden energiájával propagálja.” Ettől ugyanis „saját háborús céljainak támogatását” várja.¹⁸

A megoldást Westarp gróf diktatúra bevezetésében, helyesebben a Hindenburg-Ludendorff-féle katonai diktatúra erőteljesebb kiépítésében látta. Ez a gondolat, amely tehát a forradalmi átalakulás megakadályozására a diktatúra alkalmazását jelölte meg, már régebben is felmerült, hisz elvileg szükségszerűen következett az antidemokratikus, antiparlamentáris álláspontból, mélyebb gyökeret azonban éppen ebben az időben vert a német konzervatívok táborában. Az alapvetően arisztokratikus gondolkodásmódnak megfelelően persze a diktatúra megvalósítását elsősorban nem a tömegek megnyerésének útján képzelték el (amint azt később a fasiszták tették), hanem egyszerűen felülről jövő intézkedés formájában. Következésképpen annak 1918 szeptemberi meghíusulásában sem a belpolitikai erőviszonyoknak, hanem a katonai helyzetnek tulajdonítottak elsőrendű fontosságot. „A gondolat — vallja később Westarp —, hogy Hertling gróf utódjával egy olyan tábornokot kell választani, akinek a népet — akár a Reichstag nélkül is — diktatórikus teljhatalommal végső ellenállásra kellett volna vezetnie, Spa-ban — ha ugyan egyáltalán megfontolás tárgyát képezte — azon a félelmen vallott kudarcot, hogy a szükségesnek ítélt békeajánlat elfogadása ezáltal megnehezül.”¹⁹

Annak felismerése következtében, hogy a diktatúra bevezetése az adott körülmények között lehetetlen, a konzervatívok táborában egy széles — és természetesen jobboldali beállítottságú — kormánykoalíció létrehozásának gondolata került előtérbe 1918 szeptemberének utolsó, októberének első napjaiban. A konzervatív frakció október 2-án határozatban nyilvánította ki készségét arra, hogy „elfogadja a császári leirat elvét és meggyőződésének feláldozása árán is hajandó részt venni egy olyan kormányban, amely feladatául azt állítja, hogy a nép minden erejét zárt egységes frontba összefogja a háború dicsőséges befejezése érdekében.”²⁰

¹⁶ Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. szept. 29. 497. sz.

¹⁷ Annak a közismert jobboldali állításnak, amely szerint az összeomlást nem gazdasági, még kevésbé katonai okok, hanem a baloldali erők előretörtése, s ennek alapján a forradalom győzelme okozta.

¹⁸ Vö.: Uo.

¹⁹ Kuno Graf Westarp: Die Regierung des Prinzen Max von Baden und die Konservative Partei 1918. Berlin. 1928. 8. l.

²⁰ Uo. 10. l.

Max von Baden kormányának megalakításakor természetesen már sem a háború „dicsőséges” befejezéséről, sem az annexionista politikai erők koalícióba való bevonásáról nem lehetett szó. A német konzervatívoknak is fel kellett ismerniök, hogy mindinkább az egész társadalmi rendszer léte forog kockán, s hogy a németországi és a nemzetközi forradalmi fellendülésnek ezekben a heteiben a demokratikus törekvések elleni makacs küzdelem nemcsak értelmetlen, hanem egyenesen a tömegfelháborodás fokozódására vezet.

Igy került sor 1918 október közepén²¹ az általános választójog poroszországi bevezetését megígérő, már említett „hűsvéti üzenet” elfogadására, mind a porosz Herrenhaus, mind a Landtag konzervatív frakciója által.

Ez az engedmény természetesen még ekkor sem jelentette a demokratizálódási folyamat fenntartás nélküli elismerését. A védekező harc — a Konzervatív Párt és rokon szervezetei részéről csakúgy, mint az államapparátus részéről — minden területen továbbfolyt: a politikai amnesztia elszabotálásáért (Karl Liebknecht szabadon bocsátására csak október 21-én került sor!), a cenzúra lazításának, a független szociáldemokraták, főleg pedig a spartakisták szabad véleménynyilvánításának megakadályozásáért és a császári hatalom korlátlan fennmaradásáért.²²

Központba — a dolog jelentőségéből következően — mindinkább az utóbbi kérdés, tehát tulajdonképpen a monarchikus államforma megvédésének a kérdése került. A forradalmasodó német néptömegek és az antant hatalmak, pontosabban Wilson elnök követelései ugyanis ezen a téren egybeestek, s így a háborúért elsősorban felelős II. Vilmos császár helyzete 1918 októbere folyamán egyre bizonytalanabbá vált. Nem változtatott a dolgon Ludendorff október 26-i elbocsátása sem, hiszen ekkor már a katonai összeomlás tény kérdése volt, amelyet semmiféle manőver nem akadályozhatott meg.

A konzervatívok központi orgánuma — a Kreuz-Zeitung — ezekben a napokban rendszeresen foglalkozott a császár-kérdéssel, fáradhatatlanul agitált a Hohenzollern dinasztia uralmának fenntartása mellett. A császár lemondatására irányuló követelések elutasítását összekötötte a „radikálisok”, azaz a független szociáldemokraták elleni támadással. Világosan látta, hogy az államforma ügyében minden engedmény a rohamosan közeledő forradalom előtti meghátrálást jelenti,²³ és számolva a tömeghangulattal, a szociáldemokrata Vorwärtsnek azt a javaslatát is elvetette, amely szerint népszavazásnak kellene döntenie a szóbanforgó kérdésről: nem lehet — írta — „a császári koronát szerencsejáték tárgyává” tenni.²⁴ A császár lemondása esetén Otto Hoetzsch, a már ekkor ismert nevű konzervatív történész, a nemzeti egység veszélybe sodródásától tartott,²⁵ a Német Konzervatív Párt „szűkebb elnöksége” pedig — november 7-én — határozatban követelte a kormánytól, hogy mindent tegyen meg „a császár

²¹ A Deutschland im ersten Weltkrieg c. mű szerint (3. köt. Berlin, 1969. 476. l.) október 11-én adta fel a konzervatív képviselők egy része az ellenállást a porosz választójoggal kapcsolatban. Westarp viszont a Max von Baden kormányzásának időszakáról írt visszaemlékezésében október 15-ére teszi annak a határozatnak az elfogadását, amelyet a konzervatív frakció e kérdéssel kapcsolatosan hozott. Az eltérésnek nincs elvi jelentősége, sőt magának a határozatnak sem volt hatása az eseményekre. A porosz kormánynak ugyanis már nem maradt ideje arra, hogy új választójogi törvénytervezetet fogadtasson el a képviselőházzal. A háromosztályos választási rendszert a forradalom söpörte végleg el.

²² Vö.: Uo. 473—486. l.

²³ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 4. 563. sz.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. nov. 6. 567. sz.

és a birodalom, az állam és a társadalom” védelme érdekében.²⁶ És bár a császár november 9-én mégis kénytelen volt lemondani, a Kreuz-Zeitung november 11-ig — tehát még a forradalom győzelme utáni első napokban is — a régi, a konzervatívok addigi legfontosabb politikai ideáját kifejező mottó alatt jelent meg: „Vorwärts mit Gott für König und Vaterland” (Istennel előre a királyért és a hazáért).

*

A monarchista államban alkotmányjogilag biztosított privilégizált politikai helyzet elvesztése mellett a német konzervativizmus 1918 novemberében nyílttá váló krízisének másik alapvető oka a tömegbázis viszonylagos gyengesége és várható további visszaesése volt. Ez viszont szükségszerűen következett a mozgalom porosz és főleg junker-földbirtokos jellegéből.

Elvileg a válságból való kilábolásra két lehetőség kínálkozott. Az egyik a katonai diktatúra további erőszakolása, a másik egy nagy konzervatív tömegpárt létrehozása lett volna.

Westarp gróf beszámoló emlékirataiban arról, hogy a konzervatív vezetők november 9-én Linsingen vezérezredes rendelkezésére akarták bocsátani a párt-organizációt és „polgári véderőt” akartak felállítani. Linsingen azonban kitért az ajánlat elől, mivel a „Berlin védelmére” összevont csapatokat elegendőnek tartotta a „rend” fenntartásához.²⁷ Valójában azonban 1918 novemberében a katonai diktatúra bevezetését már nemcsak a belpolitikai, de a külpolitikai helyzet sem tette lehetővé. A proletárforradalom győzelmének veszélye esetén a katonai erőszak alkalmazásának lehetősége ugyan továbbra is fennmaradt, olyan fegyveres erő azonban, amely a polgári demokratikus átalakulást is megakadályozhatta volna, egyben képes lett volna dacolni az antant hatalmak részéről várható tiltakozással és ellenintézkedésekkel, nem volt többé Németországban.

Ilyen körülmények között a konzervatívoknak — ha átmenetileg is — le kellett mondaniuk a diktatúra létrehozásával kapcsolatos ábrándjaikról, s tényként kellett elfogadniuk a demokratikus átalakulást, ezen belül elsősorban a parlamentarizmus elvének gyakorlati megvalósulását. Sőt annak következtében, hogy a tulajdonképpeni alternatívát ekkor már nem a félabszolutisztikus császárság vagy a polgári demokrácia, hanem a polgári demokrácia vagy a proletárdiktatúra képezte, az a paradox helyzet következett be, hogy a parlamentarizmus igénylése, a választások követelése a konzervatív erők szempontjából is létfontosságúvá vált.

Kivívni a parlamentarizmus győzelmét a kialakuló tanácsrendszer felett és fölényre szert tenni a választásokon, ez a kettős feladat állt politikai téren a polgári irányzatok — köztük a konzervatívok — előtt 1918 őszén. Az első feladat megkívánta a többségi szociáldemokratákkal való — legalábbis hallgatólagos — együttműködést, az utóbbi viszont a szociáldemokrácia feletti győzelmet, tehát az ellene folytatott politikai harcot. Mindkét feladat sikeres teljesítése a választók tömegeinek a megnyerésétől és tartós befolyásolásától függött. Éppen ezért egy nagy jobboldali párt létrehozása nemcsak a konzervativizmus válságának leküzdése szempontjából látszott sürgető feladatnak, hanem hozzájárulhatott a polgári társadalom stabilizálásához is.

²⁶ Vö.: *Westarp*: I. m. 113. l.

²⁷ Vö.: *Uo.* 121. l.

Annak, hogy az összes polgári párt egyetlen tömörülést hozzon létre, bármekkora is volt a proletárforradalom veszélye, nem volt tényleges realitása. Az a szakadás, amely a háború kíméletlen folytatása, vagy annexiómentes békével való befejezése kérdésében 1917 júliusában nemcsak a Reichstagban, hanem a polgári pártok között is bekövetkezett, a demokratizálódás körüli vitákban tovább mélyült, s 1918 őszére már oly nagy volt, hogy teljes áthidalására nem lehetett remény. Erre mutatott a szélső jobboldalt is magában foglaló kormánykoalíció tervének szeptember végi, október eleji említett kudarca. A rendszerint általános konzervatív véleményt tükröző Kreuz-Zeitung pedig még 1918 november 8-i politikai összefoglalójában is, amely már „Az összeomlás” alcímet viselte, megbélyegezte és az eseményekért felelőssé tette ezeket a forradalmat egyébként minden erővel fékezni és megakadályozni akaró politikai pártokat. „A polgári demokrácia — írta többek között —, akár a szabadelvűek, akár a Centrum-pártiak képviselik azt ma — nagy felelősséget vállalt magára azért, hogy a mintegy négy héttel ezelőtt alapított „népkormányban” a rá háruló feladatot, a szociáldemokrácia előrenyomulásának határozott megállítását, egyáltalán nem teljesítette.”²⁸

Igaz, a Német Konzervatív Párt vezetőségében már 1918 tavaszán felmerült egy új program létrehozásának és a közelálló jobboldali pártokkal való tárgyalásnak a terve, de a forradalom kitöréséig alig történt valami ezen a téren. A tárgyalások is, a program kidolgozása is elkezdődött, s november 7-én a párt „szűkebb elnöksége” határozatot hozott, amely hivatkozva az ország bel- és külpolitikai helyzetére központi feladatként „a nép minden erejének az összefogását” jelölte meg, hogy le lehessen küzdeni azokat a „súlyos veszélyeket, amelyek a hazát kívülről és belülről fenyegetik”.²⁹ De ez a határozat nemhogy a kitűzött cél elérésére nem volt alkalmas, még egy szélesebb polgári tömörülésnek sem képezte alapját. A forradalom győzelme után rövidesen megmutatkozott, hogy a polgári pártok szétforgácsoltságát nem sikerül ezúttal sem leküzdeni.

Két nappal a Népmegbizottak Tanácsának a parlamentarizmus elvét is tartalmazó felhívása után — 1918. november 14-én — a lapok hírül adták a Reichstag Berlinben tartózkodó nemzeti liberális, centrum- és haladó párti tagjainak a választások és a polgári demokratikus rendszer melletti nyilatkozatait.³⁰ A Vorwärts pedig tudni vélte, hogy a haladó és a nemzeti liberális párt baloldali elemei egy olyan köztársasági párt létrehozására készülődnek, amely sikra száll a demokrácia elvei mellett, elveti a monarchista törekvéseket, s ahhoz hasonló helyzetet akar magának megteremteni az országban, mint amelyet a radikális szocialisták foglaltak el Franciaországban.³¹ Ettől kezdve egyébként a szociáldemokraták vezető sajtóorgánuma — ha a kérdés jelentőségéhez képest felületesen is — figyelemmel kísérte a polgári pártalakulásokat, s hírt adott mind a Német Demokratikus Néppárt (Deutsche Demokratische Volkspartei), mind pedig a Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) létrehozásáról.³² Az előbbi hivatalosan november 20-án — a polgári pártok között elsőként —, az utóbbi viszont csak december 15-én alakult meg. De a Gustav Stresemann vezetése alatt álló jobboldali

²⁸ Neue Preßische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 8. 572. sz.

²⁹ Westarp: i. m. 112—114. l.

³⁰ Vö.: Neue Preßische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 581. sz.

³¹ Vorwärts, 1918. nov. 14. 314/a sz. Abend-Vorwärts.

³² Vorwärts, 1918. nov. 24. 323. sz.

nemzeti liberálisok kezdettől külön csoportba tömörültek, s már november 23-án jelezték egy új liberális párt megszervezésére irányuló szándékukat.

A hosszan elhúzódó belső harc az ugyancsak antibolsevista, de a polgári demokráciát és a köztársasági államformát akceptáló baloldali és az annexiók terveket a háború alatt lelkesen támogató jobboldali liberálisok között mindenestre azt jelezte, hogy a kis- és középpolgárság, valamint a nagytőkések közötti osztály- és politikai ellentétek miatt még a liberális mozgalom egységének a kialakítása is lehetetlen.

Ami pedig a Centrumot illeti, fel sem merülhetett komolyan a más pártokkal való összeolvadás gondolata. A fő kérdés a katolikus mozgalom számára egyébként sem ez volt, hanem szervezeti egységének fenntartása — nem számítva persze az alapvető és a polgári irányzatokéval azonos feladatot, a proletárforradalm győzelmének megakadályozását. Az összeomlás nyomán ismét fellángoló föderalista és szeparatista törekvések egyik ihletője ugyanis a német katolikus egyház volt. Ennek kifejeződéseként már november 12-én létrehozták a Bajor Néppártot (Bayerische Volkspartei), miközben a Kölni Centrum Párt (Kölner Zentrumspartei) — élén, mások mellett, Konrad Adenauerrel, Köln főpolgármesterével — a Rajna-Weszfáliai Köztársaság megteremtésén munkálkodott.³³

Ilyen körülmények között a német konzervatívok előtt tulajdonképpen csak egyetlen lehetőség állt: résztvenni egy olyan párt kialakításában, amely lehetőleg az összes jobboldali, demokrácia- és köztársaságellenes erőket tömöríti, és a junkerektől a városi munkásokig terjedő széles tömegbázist tud teremteni magának.

A cél valójában nem volt új, a konzervatív tábor egységének helyreállítása 1866-tól — a szabad konzervatívoknak a porosz konzervatívoktól történt elszakadása óta — vissza-visszatérő gondolat és törekvés volt. A német Konzervatív Párt tíz évvel későbbi újjászervezése során pedig a porosz jelleg megváltoztatása mellett arra is kísérlet történt, hogy kis- és középpolgári, sőt munkásrétegeket is megnyerjenek a konzervatív politikai ideáknak. Ezt a célt szolgálták az alapító felhívásban a pénztőke „privilegizált helyzetének” a megszüntetésére, az ipar túlzott centralizációjának felszámolására, a „kereső munka” spekulációval szembeni védelmére vonatkozó kitételek. A követelések között továbbá olyan gyári törvényhozás is szerepelt, amelynek biztosítania kellett volna a bér munkások gazdasági helyzetét éppúgy, mint a munkaadók és a munkavállalók „békés együttműködését”.³⁴

Komolyabb változást azonban sem a porosz jelleg, sem a társadalmi összetétel vonatkozásában nem sikerült elérni. A Német Konzervatív Párt Reichstag-képviselőinek — s ennek megfelelően választóinak — messze túlnyomó többsége a császári Németország egész időszakában porosz volt. 1887-ben — a párt politikai befolyásának csúcsponjtján — a 74 konzervatív mandátumból 61, 1893-ban a 62-ből 48, 1903-ban az 51-ből 45, 1912-ben pedig a 43-ből 39 került ki Poroszországból.

³³ A német pártalakulások szempontjából alapvető művek — Die bürgerlichen Parteien in Deutschland (II. köt. 907—910. és I. köt. 80—85. l.), vagy *Bergstrasser*: i. m. (205—207. l.) — mellett a szeparatista törekvésekről meglehetősen pontos tájékoztatást ad a konzervatívok vezető sajtóorgánuma is: *Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung)*. 1918. nov. 14. (581. sz.), nov. 14. (582. sz.), nov. 15 (583. sz.), nov. 17. (587. sz.), nov. 18. (588. sz.).

³⁴ Vö.: *Wilhelm Mommsen*: *Deutsche Parteiprogramme*. München, 1960. 67—69. l.

ból.³⁵ E számok önmagukban véve is mutatják, hogy a birodalomban egyesült többi német állam konzervatív erőit nem sikerült a Német Konzervatív Pártba tömöríteni. Ezek az erők ugyanis javarészt nem léptek fel önálló politikai irányzatként, hanem inkább más pártokon belül tevékenykedtek. Így a katolikus konzervatívoknak a Centrum, Nyugat- és Dél-Németország konzervatív erőinek pedig elsősorban a Nemzeti Liberális Párt lett a gyűjtőhelyük. Politikai gondolkodásuk minden hasonlósága ellenére e pártok konzervatív csoportjai sok kérdésben egymással is, s a porosz konzervatívokkal is ellentétben álltak. Egyrészt azért, mert más tájegységeket és más gazdasági érdekeket képviseltek, másrészt a köztük levő vallási ellentétek miatt, végül pedig azért, mert a nemzeti liberálisoknak, méginkább a Centrum pártbelieknek figyelembe kellett venniük saját pártjaik demokratikusabb csoportjainak álláspontját is — olyan szempontot tehát, amely a porosz-német konzervatívok táborában szinte ismeretlen volt.

Így a konzervativizmust a maga „eredeti”, következetesen retrográd formájában a porosz junkerek érdekeit képviselő, bázisát, választóit tekintve Pomeránia, Brandenburg, Kelet- és Nyugat-Poroszország, valamint Szilézia evangélikus földbirtokosaira és parasztságára támaszkodó Német Konzervatív Párt őrizte meg.

A hozzá legközelebb álló szabad konzervatív, vagy más néven birodalmi párt különállása sem szűnt meg egészen 1918 őszéig, bár a nemzeti egység kérdésében szakadásra vezető ellentétek már a hetvenes évek során elsimultak. A szabad konzervatív irányzat azonban továbbra is sok tekintetben különbözött testvérpártjától. Társadalmi-politikai karaktere az első pillanattól kezdve elmosódottabb volt, jó ideig még saját sajtóval, alsóbb szervezetekkel, sőt választási apparátussal sem rendelkezett, s első országos konferenciájának megtartására is csak 1906-ban került sor. Támogatásra területileg elsősorban a Rajna-vidéken és Sziléziában, szociális szempontból a nehézipari, nagybirtokosi, továbbá hivatalnoki és értelmiségi körökben talált. Kezdetben főleg az iparosodásban különösen érdekelt nagybirtokosok, valamint a nagytőke képviselőit vállalta a német politikai életben, később a nemzeti liberálisok mellett talán a legpregnansabb kifejezője lett a monopolizációk célkitűzéseinek, s közbülső helyet foglalt el köztük és a német konzervatívok között. Vezetői — Wilhelm von Kardorff, Oktavio Frhr. von Zedlitz-Neukirch — és tagjai lelkes hívei voltak a német világpolitikának, és gyakori nézeteltéréseik ellenére sok kérdésben — különösen gazdaságpolitikai téren — együttthaladtak a német konzervatívokkal.³⁶

Bár a szabad konzervatívok közvetlen kapcsolata a nagytőkével, a vezető hivatalnokokkal — nem egy miniszter került ki soraikból —, sőt az udvarral szintén közismert volt, a német konzervatívok erősebb befolyással rendelkeztek a politikai életben, s a választási eredmények szerint is szélesebb tömegebázisra

³⁵ Vö.: *Booms*: i. m. 7. l. Booms adatai némileg eltérnek Mommsen és a „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. munka adataitól. Az utóbbiak szerint ugyanis 1887-ben 80, 1893-ban 72, 1903-ban 54 német konzervatív képviselő került a Reichstagba. (Az 1912-re vonatkozó adatok mindhárom helyen azonosak.) Ennek ellenére a nyugat-német történész adatait felhasználhatónak véltük abban a reményben, hogy az eltérések nem módosítják lényegesen a porosz és a nem porosz képviselők arányszámát.

³⁶ Vö.: *Beiträge . . .* Konservative Monatschrift, 1920. 77. Jg. 16. H. 498. l. — Itt jegyezném meg, hogy a Birodalmi, vagy Szabad Konzervatív Párt történetére, különösen annak kezdeti időszakára vonatkozóan — egy-két rövid, propagandisztikus célzatú áttekintést nem számítva — tulajdonképpen egyetlen összefoglaló sincs a Német Demokratikus Köztársaságban kiadott fent említett „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” című munka idevágó fejezetén kívül: Reichs- und freikonservative Partei 1867—1918. II. köt. Leipzig, 1970. 561—579. l.

támaszkodtak. Az 1880-as évektől kezdve kétszer, sőt gyakran háromszor több képviselőjük volt a birodalmi parlamentben, mint a szabad konzervatívoknak, s miközben az 1890-es évektől kezdve mindkét párt fokozatosan vesztett tömegbefolyásából, az utóbbi irányzat az első világháború előtti évekre szinte jelentéktelen pártocskává zsugorodott össze. Az 1912-es választásokon mintegy 370 000 szavazattal — az összes szavazatok 30/0-ával — már csak 14 szabad konzervatív képviselő jutott be a Reichstagba. Ezzel szemben a német konzervatív szavazóinak száma 1,126.000 — az összes szavazatok 9.20/0-a —, mandátumainak száma pedig 43 volt. Ez a szám ugyan háromszor nagyobb, mint a szabad konzervatív képviselőké, de az 1887-es csúcshoz képest, amikor 80 német konzervatív képviselő ült a Reichstag padjaiban, ez is komoly visszaesésre mutatott.³⁷

A konzervatívok súlyának csökkenése a birodalmi parlamentben azonban elsősorban mégsem abból következett, hogy nem sikerült a többi polgári pártban működő konzervatív erőket összefogniok, s így Poroszország kereteiből kilépve valóban német párttá válniok, hanem abból, hogy nem változtattak mozgalmuk nemesi-junker jellegén. Parlamenti képviselők csaknem kizárólag földbirtokosok és magasrangú állami hivatalnokok voltak kezdettől fogva. 1890 után az utóbbiak részaránya csökkent, mivel a párt szembekerült Caprivi politikájával, majd a századforduló táján a birodalmi kormányoknak a porosz földbirtokosok gazdasági érdekeit sértő csatornaépítési terveivel. Ezzel egyidőben viszont az 1893-ban létrehívott Gazdaszövetség (Bund der Landwirte) révén tovább nőtt a párt befolyása a földbirtokosokra és a gazdag parasztszámra, s ennek megfelelően a képviselők összetétele is megváltozott némileg az utóbbiak javára. Mindamellett a nemesség túlsúlya az egész korszakra jellemző maradt: 1887-ben a 74 konzervatív Reichstag-képviselő közül 53, 1907-ben 58 közül 29, s a porosz képviselőházban 1916-ban 143 közül 76 tartozott a nemességhez. Ami pedig a kézműveseket illeti, háromnál többen sohasem képviselték őket a párt Reichstag-frakciójában.³⁸

Mindez arra mutat, hogy a konzervatív párt képtelen volt alkalmazkodni a német társadalomban a császárság közel öt évtizede során bekövetkezett strukturális és politikai változásokhoz. Márpedig önmagában véve az a körülmény is a társadalmi bázis szűkülését eredményezte, hogy az ipar rendkívül gyors előretörésével párhuzamosan egyre csökkent a kelet- és nyugat-porosz mezőgazdasági jellegű vidékek gazdasági jelentősége, szemben Németország nyugati és részben középső területeivel. Az iparosodással együttjáró társadalmi átrétegződés, a hatalmas méretű urbanizáció, a középrétegek számban és koncentráltágban való növekedése — és létbizonytalanságuk fokozódásával összefüggően politikai aktivizálódásuk —, mindenekelött pedig a proletariátus jelentőségének, gazdasági és politikai küzdelmének előtérbe kerülése pedig olyan erővel vetette fel a szociális kérdés fontosságát, hogy annak megválaszolása elől egyetlen irányzat, de még a hivatalos politika sem térhetett ki.

Összefüggésben azzal a bismarcki belpolitikával, amely a szocialista mozgalom széttűzése érdekében a brutális erőszak mellett szociális reformok ígérésével — s részbeni bevezetésével — is kísérletezett, a munkásság elégedetlenségének csillapítása érdekében, a múlt század nyolcvanas éveiben a német konzervatívok

³⁷ Vö.: *Mommsen*: i. m. 790—793. l., továbbá: *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland* I. köt. 674. és II. köt. 561. l.

³⁸ Vö. *Booms*: i. m. 8. l. — *Mommsen* és a „*Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*” c. mű adatai szerint 1887-ben — mint már korábban említettük — nem 74, hanem 80, 1907-ben pedig nem 58. hanem 60 német konzervatív képviselő került a Reichstagba.

táborában is kialakult egy szociálpolitikai irányzat. Ennek legjelentősebb képviselője Adolf Stoecker evangélikus lelkész. udvari prédikátor volt, aki már 1878-ban megalapította Keresztényszociális Munkáspártját (Christlichsoziale Arbeiterpartei). Rövid idő alatt azonban kiderült, hogy a német munkásság szocialistaellenes és konzervatív szellemben való befolyásolása, a monarchikus államformát politikailag támogató, és az evangélikus egyház vallásos elveit magáévá tevő munkásmozgalom kialakítása reménytelen célkitűzés. Az 1878-as Reichstagválasztásokon az új párt csupán 2300 szavazatot kapott, s a munkás párttagok létszáma nem tett ki 200-nál többet.³⁹ Ennek következtében a mozgalom mindinkább kispolgári rétegekben keresett támaszt, 1881-től még elnevezéséből is elhagyta a „munkás” szót, egyszerűen csak Keresztényszociális Párt (Christlichsoziale Partei) lett, s önálló csoportként belépett a Német Konzervatív Pártba. Ezzel egyidőben propagandájában és szellemében antiszemita irányba tolódott s ez az antiszemizmus, amely a régebbi konzervatív felfogásban a kapitalizmussal és liberalizmussal szemben egyik kifejeződése volt, ettől kezdve egyre határozottabban szocialistaellenes tartalmat kapott. Eredeti antikapitalista színezetét azonban továbbra sem veszítette el, ami egyfelől szükségszerűen következett szociális célkitűzéseiből, másfelől — az első pillanatra bármennyire is paradoxnak tűnik — hozzájárult a konzervatív mozgalomhoz.

A konzervatívok nézetei szerint ugyanis a szociális kérdés a kapitalizmus következménye volt. Azt egyrészt a „gazdasági erők szabad versenye” szülte, amely az ipar volumenének és a munkásság számának „egészségtelen” megnövekedését eredményezte. Másrészt szükségszerű terméke volt a kapitalizmussal járó individuális szabadságnak, amely „a környezetével való organikus összefüggéséből kiszakított munkást a vállalkozó kizsákmányolásának tárgyává tette és kiszolgáltatta minden eshetőségnek, betegségnek, balesetnek, munkanélküliségnek”. Mivel az állam nem volt képes segíteni, hiszen a kapitalizmus ill. liberalizmus azt teljes mértékben passzivitásra ítélte, lehetetlenné téve, hogy beleavatkozzék a lakosság mindennapi életébe, a munkásság szervezkedni kezdett, meghirdette az osztályharcot és „a szocializmus karjaiba dobta magát”.⁴⁰

Az antikapitalizmus és az antiszocializmus így a konzervatív politikai gondolkodás kettős, egymással összefüggő alapelve volt. Mivel pedig e gondolkodás mind a kapitalizmust, illetve az azt kifejező liberalizmust, mind a szocializmust a német néptől idegen, a nemzetközi zsidóság által létrehozott és támogatott irányzatnak vagy eszmének fogta fel, a konzervativizmus ideológiájának és politikai gyakorlatának szerves része lett az antiszemizmus. Ez nemcsak a Német Konzervatív Párt tagjainak, a porosz junkereknek már a múlt század második felében is szembeűnő antiszemita beállítottságában, hanem a Stoecker-féle — szociális programja miatt egyébként gyanakodva fogadott — szervezkedéssel, valamint az ekkoriban fellépő egyéb antiszemita csoportokkal való átmeneti politikai együttműködésben is megnyilvánult.

A Stoecker-féle mozgalom ugyanis csupán egyik — bár ebben az időben a legjelentősebb — hajtása volt annak a szociális reformokat hirdető antiszemita mozgalomnak, amely az 1870-es és 80-as években keletkezett Németországban. A hetvenes évek elejének-közepének gazdasági válsága, a szocialistaellenes, de szociális megújodást hirdető konzervatív belpolitika, a középrétegeknek a válsá-

³⁹ Vö.: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland I. köt. 246—247. l.

⁴⁰ Vö.: Prof. Dr. Freiherr von Freytagh-Loringhoven: Der Gedankengehalt des Konservativismus. Konservative Monatsschrift, 1918 július (75. Jahrgang, 10. Heft) 679—680. l.

gok és a gyors ipari-társadalmi átalakulás okozta gazdasági bizonytalansága kedvező talajt teremtett a mindjobban elburjánzó antiszemita publicisztika, majd szervezkedés számára. Bismarck a mozgalmat — Bergsträsser megjegyzése szerint — jóindulatúan kezelte, a konzervatívok pedig azonnal kapcsolatokat létesítettek vele. A cél — hasonlóan Stoecker mozgalmához — ezúttal is a konzervativizmusnak a városokban való meggyökereztetése, közelebbről a kézművesek és kispolgárok megnyerése lett volna. De az antiszemita csoportoknak a nyolevanes évek során nem sikerült komolyabb befolyásra szert tenniök, jelentőségük a kilencvenes évek legelején valamelyest mégis nőtt. Meghódítottak néhány régi konzervatív választó körzetet — miközben támadásaik nem kímélték a konzervatív politikát sem —, s az 1893-as választásokon 16 képviselőt juttattak a Reichstagba.⁴¹

Az újonnan keletkezett erők azonban sem ekkor, sem a századforduló után nem voltak alkalmasak arra, hogy a német konzervativizmus társadalmi bázisát komolyabb mértékben kiszélesítsék. Annál kevésbé, mert bár a konzervatív párt az 1892-es ún. „Tivoli” programjában külön hangsúlyozta a „zsidó befolyás” elleni harc fontosságát,⁴² határozottan elvetette az antiszemita mozgalom szociális törekvéseit. Emellett a mozgalomban állandó volt a belső harc, amely újabb és újabb csoportok alakulásához, egyben az egyébként sem jelentős tömegbefolyás további csökkenéséhez vezetett. Követőinek száma 1918 előtt néhány ezernél nem tett ki többet, képviselőinek száma pedig általában 10 alatt maradt.⁴³

A kilencvenes évek közepétől egyre vesztett jelentőségéből az Adolf Stocker által alapított Keresztényszociális Párt is. A pártvezér helyzete a német konzervatívok táborában a Gazdaszövetség 1893-as megalapítása és — ennek következtében — a nagybirtokosi érdekek erőteljesebb érvényesülése következtében meggyengült. A mind nagyobb surlódások 1896-ban a Keresztényszociális Pártnak a Német Konzervatív Párthól való kiválására vezettek, s bár ez nem járt együtt a birodalmi parlamentben a két irányzat közötti politikai együttműködés végleges megszakadásával, a keresztényszociálisok számára a hatalmi befolyás további csökkenését, a konzervatívok részéről pedig az egyébként is elutasításra ítélt szociális politika gyakorlati elvetését jelentette. A Keresztényszociális Párt az 1898-as Reichstag választásokon csak 1, 1903-ban 2, 1907-ben és 1912-ben pedig 3—3 mandátumot tudott megszerezni.⁴⁴

⁴¹ Vö. *Bergsträsser*: i. m. 152. l. A „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. munka (I. köt. 36. l.) a kis antiszemita csoportcskák összesített választási eredményeiről a következő adatokat közli:

Év	Szavazatok száma	Mandátumok száma
1887	11 663	1
1890	47 536	5
1893	263 861	16

A szóbanforgó korszak antiszemita mozgalmára vonatkozóan figyelemre méltó szempontokat találhatunk *Armin Mohler* nyugat-német történész „Die konservative Revolution in Deutschland 1918—1932. Grundriß ihrer Weltanschauungen” c. művében is. Stuttgart. 1950. 35—41. l.

⁴² Vö.: *Mommsen*: i. m. 78. l. — Továbbá: *Emil Eichhorn*: Parteien und Klassen im Spiegel der Reichstagwahlen. Halle. 1925. 9. l.

⁴³ Vö. *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. I. köt. 39—40. l., továbbá: uo. I. köt. 754—756. l. (Deutschoziale Partei) és I. köt. 759—762. l. (Deutschoziale Reformpartei), I. köt. 429—431. l. (Deutsche Reformpartei), végül: I. köt. 771—773. l. (az 1914—1918 között működő Deutschvölkische Partei).

⁴⁴ Vö. Uo. I. köt. 245. l.

A Reichstagban elfoglalt helynél azonban — különösen a konzervatív mozgalom 1918 utáni alakulása szempontjából — jelentősebb volt az a befolyás; amelyet a keresztényszociálisok az evangélikus munkásszervezetekre gyakoroltak. Főleg két szervezet jött ebből a szempontból számításba: a Német Evangélikus Munkásszervezetek össz-szövetsége (Gesamtverband evangelischer Arbeitervereine Deutschlands), valamint a Német Nemzeti Kereskedősegédek Szövetsége (Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband). Az előbbi 1890-ben a provinciális méretekben már régebben működő evangélikus munkásegységek összefogása révén keletkezett. Tagjainak száma ekkor mintegy 20 000 volt, ez a szám a háború kitörésének évére több mint 140 000-re emelkedett, de a háború végéig hozzávetőlegesen 80 000-re csökkent. Ennél valamivel nagyobb tömeget képviselt az 1893-ban antiszemita elvek alapján létrehozott kereskedősegédi szervezet, amelynek taglétszáma 1918-ban megközelítette a 150 000-et.

A szociáldemokrata szakszervezetek többmilliósi hadseregéhez képest tehát meglehetősen szerény eredményekről volt itt szó, s ezek az eredmények némileg még a Centrum Párt befolyása alatt álló katolikus szakszervezetekéitől is elmaradtak,⁴⁵ jelentőségüket mégsem lenne helyes lebecsülni. E szakszervezetek, valamint a gyakran velük is, egymással is harcban álló, szervezetiileg szétforgácsolt, ideológiájukban ellentmondásos és rendkívül zavaros antiszemita csoportok a német konzervativizmus megújítására irányuló kísérleteket jelezték. A később újkonzervatívnek nevezett mozgalom⁴⁶, amelynek lényege a konzervativizmus völklisch alapjainak és ennek megfelelő ideológiai és politikai célkitűzéseknek a kialakítása, helyesebben: keresése volt, ekkor, a századforduló körüli és utáni nagy osztályösszeütközésekben, a tömegek befolyásolásáért, a szociáldemokrácia visszaszorításáért folytatott elkeseredett küzdelmekben született meg.

Az a körülmény, hogy ezek az erőfeszítések ekkor még nem vezettek konzervatív eszmei alapozású tömegpárt létrejöttére, kétségtelenül összefüggtek a szociáldemokrácia nagyméretű előretörésével és a konzervatívoknak a tömegektől való arisztokratikus elzárkózásával, elsősorban mégis a német monopólkapitalizmus viszonylagos stabilitásának volt egyik következménye. Az első világháború előtt az osztályellentétek elmélyedése és esetenkénti viharos kitörése ellenére, a „juncker-burzsóá” imperializmus gazdasági és politikai rendszere egyaránt szilárd volt. Az erejük teljében és tudatában levő német uralkodó osztályok nem kényszerültek arra, hogy pusztán létükért küzdjenek, az őket képviselő pártokat és csoportokat nemcsak a szocializmus és demokratizmus feltartóztatására, hanem a nagyhatalmi, a világ újrafelosztására irányuló törekvés is összekapcsolta, sőt az sem tűnt reménytelennek, hogy a nacionalista célkitűzések mögé a baloldali irányzatok is fel fognak sorakozni.

⁴⁵ Vö: uo. II. köt. 150—161. l.; I. köt. 702—714. l., II. köt. 113—145. l.

⁴⁶ Vö.: *Klemens von Klemperer*: *Konservative Bewegung zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München und Wien o. J. 15—18., és főleg: 48—65. l. Meg kell jegyeznünk, hogy Klemperer nagyon tágan értelmezi az újkonzervativizmus fogalmát, ide sorolja a politikával szembe forduló és számos kérdésben ekkor még pozitív nézeteket valló Wandervogel mozgalmat, és fenntartás nélkül a „Freideutsche Jugend” nevű szervezetet is. Újkonzervatívnek tartja emellett a német szellem kiválóságai közül a liberális Ernst Troeltsch-öt éppúgy, mint Thomas Mann-t. — A jelek szerint Klemperer kritikátlanul magáévá tette a már idézett Armin Mohler álláspontját, aki, miután a német konzervatív mozgalmat mérsékelt és radikális irányzatra bontja, az utóbbihoz az antiszemita-völklisch csoportokat és az ifjúsági mozgalmat sorolja, de a Stoecker-féle szervezkedést vagy az aldeutsch mozgalmat mérsékeltnek tartja. Vö.: *Mohler*: i. m. 37—43. l.

Ilyen körülmények között kevésbé juthattak szerephez az olyan jellegű szervezetek, amelyek elsősorban szociális szempontból opponáltak a fennálló rendszerrel, mégha egyébként számos kérdésben konzervatív nézeteket vallottak is. Nagyobb esélyük volt az érvényesülésre az ugyancsak konzervatív elvi alapokon álló, de a nacionalizmust előtérbe helyező és minden jobboldali erő összefogására ezen az alapon törekvő mozgalomnak. Ez a magyarázata annak, hogy a konzervativizmus új útjait kereső eszmék és irányzatok közül az első világháború alatt és az azt megelőző két évtizedben a pángerinánizmus, pontosabban az alldeutsch mozgalom, ezen belül különösen az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) tett szert a legnagyobb jelentőségre.

A Szövetség elsősorban nem a német konzervatívok illetve a junkerek, hanem a nehézipar s ennek megfelelően a nemzeti liberálisok s részben a szabad konzervatívok pártjához kapcsolódott. Irányításában is, finanszírozásában is első számú támogatást a nagytőke emberei nyújtottak. Különlegesen fontos szerepe volt e tekintetben Alfred Hugenbergnek, az esseni Krupp-Művek későbbi vezérigazgatójának, aki már a szervezet létrehozásában is aktívan közreműködött, s aki 1928-tól kezdve a konzervatív Német Nemzeti Néppárt teljhatalmú vezetője lett.⁴⁷ De az alldeutsch Szövetség vezetésében befolyásos junkereknek is szerepük volt, így pl. Hermann Graf Arnim Muskau-nak, Udo Graf zu Stolberg-Wernigerode-nak, továbbá von Kardorff-Wabnitz-nak, gróf Mirbach-Sorquitten-nek stb. Mindenekelőtt azonban a Szövetséget a német konzervatívokkal az elvi-politikai kérdésekben való alapvető azonosság kötötte össze. Nemcsak a néptömegekkel szembeni, pontosabban a haladó, elsősorban persze a szocialista mozgalommal szembeni elutasító magatartás azonosságára gondolunk, hanem a monarchista államformához való feltétlen ragaszkodásra — erről az alldeutschok még a fasizmus idejében sem mondtak le —, nem utolsósorban pedig azokban a világhatalmi törekvésekben is megnyilvánuló elvi azonosságra, amelyeket a német konzervatívok ugyan kezdetben jóval kisebb lelkesedéssel támogattak, mint az Össznémet Szövetség, vagy akár a Nemzeti Liberális Párt, de a századforduló után magukévá tették, sőt azoknak később — főleg az első világháború időszakában — éppen ők lettek az élharcosai.

Az alapján véve propaganda célokat szolgáló, s ezért főleg értelmiségieket tömörítő alldeutsch Szövetség motorja lett az első világháború előtti és alatti pángermán-nacionalista mozgalomnak. Antiszemita, szocialistaellenes, a németiség kulturális, sőt faji fölényét hangoztató eszméi, s e „fölnyire” hivatkozó világhatalmi tervéi egyre szélesebb német társadalmi rétegeket mótelyeztek meg. Politikai befolyását érzékelteti, hogy 1908-ban 33 Reichstag-képviselő tartozott tagjai közé, s ez a szám 1914-ig mintegy 60-ra emelkedett. Emellett a nagy nacionalista tömegmozgalom, így a több mint egy millió tagot számláló Német Flottaegyesület (Deutscher Flottenverein), vagy a háború kitörése előtt — 1912-ben — alapított Német Véd-Egyesület (Deutscher Wehr-Verein), épp úgy ideológiai befolyása alatt álltak, mint egyes speciális célok érdekében létrehozott szervezetek: a Német Gyarmati Társaság (Deutsche Kolonialgesellschaft), a Szociáldemokrácia elleni Birodalmi Szövetség (Reichsverband gegen die Sozial-

⁴⁷ A Szövetség történetére, németországi és ausztria-magyarországi működésére vonatkozóan e cikk szerzőjének külön munkája jelent meg: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhatalmi terveiben (1890—1918)*. Budapest. 1963. Figyelembe véve ezt a körülményt, valamint azt, hogy ezúttal a kifejtés és bizonyítás igénye nélkül csupán utalni akarunk az alldeutsch és a konzervatív mozgalmak kapcsolatára, a részletesebb smertetéstől el kellett tekintenünk.

demokratie) és a Külföldi Németiség Egyesülete (Verein für das Deutschtum im Ausland), a későbbi Volksbund.

Az alldéutsch mozgalom mindezekeken túlmenően az első olyan nagyobb irányzat volt, amely egységbe akarta fogni az egykor élesen szembenálló liberálisokat és konzervatívokat eszmei téren éppúgy, mint a politikai gyakorlat terén. Ez fejeződött ki a szervezetek vezetőségeinek összetételében, méginkább a közös politikai célok előtérbe helyezésében, ezeken belül főleg a flotta és a szárazföldi haderő fejlesztésének, a kontinentális és a tengerentúli terjeszkedésnek egyforma hangsúllyal történő propagálásában, a belpolitika terén pedig a munkásmozgalommal szembeni egységes fellépés sürgetésében. Talán felesleges megjegyeznünk, hogy ezek az erőfeszítések, amelyek tehát a jobboldali liberalizmus és a konzervativizmus pártokon felüli összefogására irányultak, annak a gazdasági és politikai közlekedésnek voltak a kifejeződései, amely szükségszerűen következett a német imperializmus junker-burzsóá jellegéből.

A jobboldali erők összefogásának másik nagyobb kísérletére már a háború alatt a Német Hazafias Párt (Deutsche Vaterlandspartei) létrehozása révén került sor. Az 1917. szeptember 2-án alapított szervezet, amelynek élén egyébként a szélsőségesen sovinszta Tirpitz admirális és a későbbi — 1920-as — puccs-vezér Wolfgang Kapp állt, fő feladatát abban látta, hogy a háború győzelemmel való befejezésére mozgósítsa a tömegeket. Válasz volt tehát arra a béke-határozatra, amelyet a Reichstag többsége, szociáldemokrata haladó néppárti és Centrum párti képviselők hoztak. A párt erőteljes támogatásban részesült a jobboldali szervezetek, mindenekelőtt persze a német konzervatívok és az Össznémet Szövetség részéről. Taglétszáma, amelynek alakulásában e támogatásnak döntő szerepe volt, 1918 nyarán érte el a legmagasabb fokot, amikor is mintegy 1 250 000-et tett ki. Az új pártot szoros kapcsolatok fűzték a monopolőke egyes köreihez, főleg a rajna-weszfáliai szén- és vasérc-mágnásokhoz, valamint a vezető junkeerekhez, sőt hercegi családokhoz. Számíthatott a kormánykörök hallgatóságos morális és anyagi támogatására is, annak ellenére, hogy hivatalosan a kormány a mértéktelen háborús propaganda miatt — tekintettel a német tömegekre és a külföldi közvéleményre — néha kénytelen volt ellene fellépni.⁴⁸

A sokoldalú támogatás sem menthette azonban meg a Német Hazafias Pártot a gyors visszaeséstől. Minél szembetűnőbb lett a valóság és a győzelmet ígérő konzervatív propaganda közötti ellentmondás, minél többen felismerték, hogy az ország a teljes összeomlás felé halad, minél erőteljesebb lett az értelmetlen háború elleni tiltakozás s ennek talaján a forradalmi erjedés, annál nagyobb tömegek fordultak el ettől a reakciósságban és sovinszta hisztériában minden addigi irányzatot felülmúló mozgalomtól. A Német Hazafias Párt végül is annyira kompromittálódott a német néptömegek előtt, hogy — bár egy ideig még tovább élt — újjászervezésére 1918. november 9. után nem kerülhetett sor.

*

A történelmi előzmények, a császári Németországban — és főleg az első világháború éveiben — tanúsított politikai magatartás, 1918. november 9. után, a polgári demokrácia még nagyon is bizonytalan keretei között, lehetetlenné tette a konzervativizmus töretlen kontinuitását. A két, viszonylag nagy tömegeket —

⁴⁸ Vö.: Deutschland im ersten Weltkrieg. Berlin, 1968. II. köt. 760—764. l.; Die bürgerlichen Parteien in Deutschland I. köt. 620—628. l. stb.

inkább ideológiailag, mint szervezeten — befolyásoló Össznémet Szövetség és a Német Hazafias Párt nem képezhetette alapját egy új konzervatív mozgalomnak, és természetesen maga a Német Konzervatív Párt sem. Egyébként is a párt működése a forradalom első napjaiban szinte teljesen megbénult. A többi párttal való kapcsolat felvétele céljából létrehozott már említett bizottság a résztvevők hiányos megjelenése miatt kénytelen volt feloszlani.⁴⁹ Westarp ugyan felkereste a konzervatív frakció megbízásából — két nappal a forradalom győzelme után — az új kormány vezetőit, követelve a Reichstag és a Bundesrat jogkörének maradéktalan fenntartását, de üres kézzel kellett távoznia, s csupán a konzervatív képviselők szabad hazautazásának biztosítására kapott ígéretet.⁵⁰ Ilyen körülmények között az új programmal kapcsolatosan november 7-én hozott, ugyancsak említett elvek gyakorlati megvalósításáról sem lehetett szó.

A Kreuz-Zeitung ezebből a napokból származó számai is nagyfokú bizonytalanságot tükröznek. A pillanatnyi államformát az újság „szocialista köztársaságnak” nevezte,⁵¹ és nyíltan beismerte, hogy a konzervatívok magatartásának kialakítása még a jövő kérdése. Nem látta tisztán — s kezdetben valóban nehezen lehetett ezt lemérni — a munkásmozgalmon belüli irányzatok erőviszonyait, a munkás- és katonatanácsok politikai funkcióját, s szemelláthatóan sem a külpolitikai, sem a belpolitikai kérdésekben nem tudott eligazodni.⁵²

Attól a pillanattól kezdve azonban, hogy megjelent a Népmegbizottak Tanácsának a parlamentarizmus mellett sikra szálló programja, a Kreuz-Zeitung, amely ezekben a napokban — minden jel szerint — a német konzervativizmus egyetlen központja és irányítója volt, erejét elsősorban a választásokra való előkészületekre koncentráta. A lap nyilvánvalóan abból az elgondolásból indult ki, hogy mivel az összeülő alkotmányozó nemzetgyűlés dönt végső soron a német társadalom és államforma jövőjéről, az alapvető kérdés, hogy ti. a „Német Birodalmat és Német-Ausztriát, amely már csatlakozását bejelentette, szocialista vagy polgári alapokon fogják-e kormányozni,”⁵³ e nemzetgyűlés politikai összetételének lesz a függvénye. Tehát a fő cél a parlamenti választások megtartásának biztosítása, a forradalmi, tanács hatalmi törekvések neghívásítása, a választások során a szociáldemokraták háttérbe szorítása, azaz a polgári erők fölényének kivívása, s ennek megfelelően a konzervatív erők mielőbbi újjárendezése. Minden egyéb kérdés, így a Népmegbizottak Tanácsának programjában szereplő és konzervatív érdekeket is sértő demokratikus vívmányok e fő cél megvalósulásának vagy megghiúsulásának rendelődik alá. Azon túlmenően, hogy e vívmányok-

⁴⁹ Vö.: *Werner Liebe: Die Deutschnationale Volkspartei 1918—1924.* Düsseldorf. 1956. 7. l. — Itt jegyeznék meg, hogy ismereteink szerint ez az egyetlen munka, amely a Német Nemzeti Néppárt történetének 1918—1924 közötti szakaszát összefoglalja. E tanulmány számára azonban az egyébként tárgyilagos könyvecske csak részben volt használható, nemcsak azért, mert a párt megalapításának kérdéseire csupán 8—10 lapot szánt a szerző, hanem azért is, mert nem tette vizsgálat tárgyává a német konzervativizmus általános krízisének jelenségeit, s — meggyőződésünkkel ellentétben — magának a Német Nemzeti Néppártnak a létrejöttét sem úgy fogja fel, mint egyfajta kiütkeresést ebből a krízisből. — Érdemes azt is megjegyezni, hogy a Német Nemzeti Néppárt történetére vonatkozóan meglehetősen kevés levéltári anyag maradt az utókorra. Liebe szerint a párt irattári anyagát 1933-ban a fasiszták lefoglalták (127. l.), de annak jelentős részét — így a Reichstag-frakció aktáit — már előzően megsemmisítették. Liebének azonban módjában volt néhány egykori szereplő szóban tett közlését is felhasználni munkájában.

⁵⁰ *Westarp: i. m.* 122—123. l.

⁵¹ Vö.: pl. *Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung).* 1918. nov. 12. 578. sz.

⁵² Uo., továbbá pl. 1918. nov. 18. 588. sz. stb.

⁵³ Uo. 1918. nov. 14. 582. sz.

kal szembeni nyílt állásfoglalás ronthatta a konzervatívok választási esélyeit, bizonyára ez a megfontolás magyarázza, hogy a lap egyelőre szinte kerülte ezeket az alapvető szociális és a demokratikus szabadságjogokkal összefüggő kérdéseket.

A konzervatív erők újjászervezésének elősegítését szolgálta, hogy mind a Kreuz-Zeitung, mind a Konservative Monatsschrift helyet adott az útkeresés céljából megírt cikkeknek, mégha azok sok tekintetben el is tértek a lapok addigi fő irányvonalától.

Az utóbbi „Mit tegyenek a konzervatívok?” címen elvi cikket jelentetett meg Dr. Ulrich Kahrstedt tollából. A cikk az általunk eddig elmondottakhoz képest alapvetően új szempontokat alig vet fel. Mindenekelőtt el akarja fogadtatni a konzervatív közvéleménnyel a parlamentarizmus gondolatát, éles határvonalat húzva ezért közte és a demokrácia elve között. Ezzel — bár meglehetősen homályos megfogalmazásban — azt akarta kifejezni, hogy a parlamentarizmust a demokrácia elutasítása ellenére is el lehet fogadni, hiszen itt nem alapelvről, hanem csupán olyan eszközről van szó, amelynek segítségével az egyes irányzatok — köztük a konzervatívok is — saját nézeteiket propagálhatják, ill. megvalósíthatják.⁵⁴ Továbbá abból a feltevésből kiindulva, hogy a Szociáldemokrata, a Centrum és a Haladó Néppárt részvételével hatalmas baloldali blokk jöhet létre, amellyel nagymértékben szétforgácsolt jobboldali csoportok állnak szemben, a kis jelentőségű, főleg az egyházat és az iskolai nevelést érintő nézetkülönbségek félretévését és az erők szoros összefogását követeli: „Keserű szükségesség számunkra egy erős német jobboldali párt, egy nemzeti párt, vagy ha úgy tetszik, mindazoknak a közös frontja, akik nem lengyelek, nem vörösök vagy nem akarnak a tömegek szolgáivá válni. . .”⁵⁵ Végül a Német Konzervatív Párt régi — 1892-es — „Tivoli” programjának feladását, új harc formák kialakítását s a társadalmi bázis kiszélesítését sürgeti.⁵⁶

Hasonló hangnemben ír, de nem az elvi, hanem a taktikai kérdéseket helyezve központba, a Kreuz-Zeitung egyik, már november 17-én publikált cikke is. Ez szintén új módszerek, még hozzá olyan módszerek mielőbbi kialakítását ajánlotta, amelyek lehetővé tennék a konzervatívok számára is az új államban való pozitív részvételt. Támadta a konzervatív táborban még mindig meglévő parlamentarizmusellenes felfogást, elvetette a szociáldemokrácia elleni általános harcot, s csupán a „radikálisokkal” szembeni fellépést helyeselte. Az egész cikk központjában azonban tulajdonképpen a társadalmi bázis kiszélesítésének a problémája állt. Ennek egyik fő eszközét a falusi és tartományi közigazgatási szervekre és a hivatalnokokra való határozott támaszkodásban, valamint a köztük és a nép — tehát elsősorban a parasztság — közti kapcsolatok megjavításában jelölte meg. A helyi erőkre támaszkodva a cikk írója szerint ellensúlyozni lehetne a parlamenti uralmat. E kitétel értelmét és jelentőségét annak figyelembevétele világítja meg, hogy ebben az időben a konzervatív körök még biztosra vették a városi lakosságot maga mögött tudó szociáldemokrácia választási győzelmét. A cikk mégsem akarta a város és a falu szembeállítására építeni politikai számításait — a konzervatívok addigi története arra intett, hogy németországi viszonyok között egy ilyen taktika vereséggel végződhet —, hanem — ellenkező-

⁵⁴ Vö.: Konservative Monatsschrift, 1918. nov. 76. Jg. 2. H. 66—70. l.

⁵⁵ Uo. 72. l.

⁵⁶ Uo. 72—73. l. — A cikk élénk visszhangot váltott ki konzervatív körökben. A folyóirat a következő, tehát decemberi számában (156—157. l.) több példával, a szerkesztőséghez írt levelekkel illusztrálja a fogadtatás kedvező voltát.

leg — sürgette a munkásság közé való behatolást, a szociáldemokrácia egyeduralmának megtörését, a „keresztény gondolkodásmód”-ból származó „szociális szellem” ápolását, a munkásvédelmet, a lakáshelyzet javítását városon és falun egyaránt, valamint telepítési akciókat a mezőgazdasági cselédek és napszámosok részére. Végül ugyanennek a „keresztényi gondolkodásmódnak” megfelelően a társadalmi osztályok és rétegek, a különböző hivatású kategóriákba tartozó emberek közeledésének, összefogásának régi konzervatív ideáját hangoztatta.⁵⁷

A társadalmi bázis kiszélesítésére irányuló módszerek közé tartozott az ifjúság és a nők problémaival való rendszeresebb foglalkozás is. Hiszen a Népmegbízottak Tanácsának rendelkezése a 20 éven felüli állampolgároknak, nemre való tekintet nélkül biztosította a választójogot.⁵⁸ A Kreuz-Zeitung ezért már november 14-i cikkében felhívta a figyelmet mindkét kérdés fontosságára a készülő választások sikere érdekében. Ifjúsági szervezetek létrehozását és „ügyes agitáció” kifejtését sürgette, s bár a nők állami életbe való bevonását elvileg továbbra is helytelenítette, a „tényleges helyzetre” hivatkozva az ő megszervezésüket és politikai megnyerésüket is fontosnak nyilvánította.⁵⁹ „Végző soron — írta nem teljesen alaptalanul a *Konservative Monatsschrift* — a polgári asszonyok — ideértve természetesen a nemesi származásúakat is — hatalmas száma fogja eldönteni, hogy a szocialista diktatúra meg tudja-e valósítani programját, vagy sem.”⁶⁰

Az említett cikkek, amelyeknek számát a tartalmi hasonlóság miatt felesleges lenne szaporítani, önmagukban véve is arra mutatnak, hogy — az adott körülmények között egyébként szükségszerűen — a háború előtt kialakuló újkonzervatív irányzat — elsősorban evangélikus szakszervezeti szárnyának — egyes képviselői kerülnek előtérbe a mozgalmon belül. Olyan kevésbé ismert személyek tehát, akik készek is, képesek is voltak rugalmasabb politikai vonalat kialakítani és sem a háborús uszítás terén, sem antiszociális magatartásukkal nem kompromittálták magukat. Másfelől a konzervatív sajtó visszatükrözte azokat a nézeteléréseket is, amelyek a különböző konzervatív csoportok között — ha még nem is teljes erővel és nyíltsággal — már ekkor jelentkeztek.

Az új konzervatív csoportosulás létrehozása érdekében november közepe táján megkezdődött viták középpontjában tulajdonképpen két kérdés állt. Az egyik a Német Konzervatív Párt követendő magatartásával, a másik pedig az új program alapelveivel függött össze.

Ami az első kérdést illeti, abban teljes volt az egyetértés, hogy a politikailag kompromittált ókonzervatív elemeknek egyelőre háttérben kell maradniok. De az is nyilvánvalónak tűnt, hogy az új párt a választásokig nem lesz képes megfelelő, lehetőleg az egész országot behálózó apparátus kiépítésére. Ebből a szempontból alapvető jelentőségű volt a legalábbis Poroszországban jól működő helyi szervezetekkel rendelkező Német Konzervatív Párt álláspontjának: fenn tartja-e önállóságát és az új irányzat mellett esetleg ellene fejtí ki tevékenységét, vagy belép-e abba, s azon belül próbálja-e törekvéseit érvényre juttatni. Mindkét felfogásnak megvoltak a maga hívei, a vita hosszú ideig elhúzódott, de az új párttal való egyesülés híveinek tábora — gróf Kuno Westarp vezetésével — már az első

⁵⁷ Vö.: *Neue Preußische Zeitung* (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 17. 587. sz.

⁵⁸ Vö.: *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. 3. köt. 495. l.

⁵⁹ Vö.: *Neue Preußische Zeitung* (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 582. sz.

⁶⁰ *Konservative Monatsschrift*, 1918 dec. 76. Jg. 3. H. 152. l.

pillanattól kezdve erősebb volt. A főleg Heydebrand nevével jelzett ókonzervatív, az új módszerektől és elvektől elzárkózó csoport viszont a későbbiek során egyre inkább háttérbe szorult.

Az új konzervatív tömörülés létrehozását a Kreuz-Zeitung egyik cikke szerint három fokozatban képzelték el szervezői: „... minden jobboldali csoport egységének megteremtése, másodsor egy új programjavaslat elkészítése, amelyet nagyvonalúság jellemezne, de a pillanatnyi helyzet nem befolyásolná túlzottan alapelveit és harmadszor kapcsolatok keresése a többi polgári párttal.”⁶¹

A legfontosabb kérdés magától értetődően az új program kialakítása volt. Hiszen a konzervatív pártok, csoportok, szervezetek álláspontját döntően befolyásolhatta a program tartalma, mintahogy az új irányzatba való belépés, vagy a szervezeti különállás fenntartása is ennek volt a függvénye. A Westarp-csoport szerint első lépésként elég lett volna egy olyan felhívás, amely néhány általános konzervatív alapelv megfogalmazására szorítkozik, a mérsékeltabb konzervatívok szerint viszont részletesebb, a különböző néprétegek érdekeit figyelembe vevő, és lehetőleg kielégítő szempontok összeállítására lett volna szükség.⁶²

Élénk vitára adott okot az is, hogy az új párt elnevezéséből a konzervatív szót a Westarp-csoport nem akarta elhagyni arra hivatkozva, hogy nem szabad feladni a „konzervatív világ- és államfelfogást”, és hogy minden államformának szüksége van konzervatív politikai irányzatra.⁶³ A vele szembenállók azonban attól tartottak, hogy egy konzervatív elnevezésű párt mögé szélesebb rétegek nem fognak felsorakozni, ezért a korábbi keresztényszociális mozgalom politikusai, főleg a már említett Német Nemzeti Kereskedőszövetségének (Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband) képviselői a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) elnevezés mellett szálltak síkra. Álláspontjukat azzal indokolták, hogy az elnevezésben a német szó az egész nép — tehát nemcsak a Poroszország — iránti szeretetet, a nemzeti, az internacionalizmus mindenféle fajtájának elutasítását jelenti, a néppárt elnevezés pedig azt hangsúlyozza, hogy a társadalom minden rétegének érdekeit szem előtt tartja az új pártalakulat. Egyes konzervatív körökben viszont kezdetben nemcsak azért idegenkedtek ettől az elnevezéstől, mert a konzervatív fogalmat nem tartalmazza, hanem mert a junkerek között még mindig sokan voltak olyanok, akik magukat elsősorban nem németnek, hanem porosznak tartották, s mert a „néppárt” szó sértette arisztokratikus beállítottságukat, és túlzott engedményeket ígért a néptömegek számára.⁶⁴

A vázolt vita arra mutatott, hogy az ókonzervatívok a polgári forradalom győzelme, az egész társadalom és magának a konzervativizmusnak általuk is beismert válsága ellenére nem akarták elkötelezni magukat egy nyugalmasabb, és a mozgalmon belül a mérsékelték vezetését biztosító politika mellett, míg az utóbbiak szociális téren éppúgy, mint a demokratizálódás terén készek voltak engedményekre, s a régi konzervatív nézetek és politikai módszerek lényegesebb árformálására. Mászóval már az első lépéseknél jelentkeztek azok a nézeteltérések, amelyek szükségszerűen következtek a születőben levő mozgalom heterogén társadalmi összetételéből, elsősorban a junkerek és a kispolgári rétegek érdekellentéteiből. Az utóbbiak sem voltak egységesek, hiszen nemcsak az egziszen-

⁶¹ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 18. 588. sz.

⁶² Vö.: *Liebe*: i. m. 10. l.

⁶³ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 18. 588. sz.

⁶⁴ Vö.: *Liebe*: i. m. 11—12. l.

ciájukat féltő, vagy elvesztő és ezért radikalizálódó tisztviselők, hivatásos katonák, valamint a háború, méginkább az összeomlás során gazdasági bizonytalanságba került közép- és kistőkések tartoztak közéjük, hanem a konzervatív típusú szakszervezetek munkásai is, akik — ha el is utasították a „marxista” forradalmat — változást, valódi szociális megújódást akartak.

A vita az 1918. november 24-én nyilvánosságra hozott programszerű felhívás tanúsága szerint egyelőre a mérsékelték fölényével zárult. Ez persze nemcsak előre átgondolt taktikai megfontolásokból következett be így, hanem elsősorban annak törvényszerű kifejeződéséeként, hogy a „császári” konzervativizmus ereje valóban meggyengült, s hogy a csaknem kizárólag a porosz junkerekre építő konzervativizmusnak nincs talaja és aligha lesz jövője a forradalmian újjáalakuló német társadalmi és politikai életben.

A felhívás⁶⁵ már a bevezetőben erőteljesen hangsúlyozta, hogy aláírói készek „minden olyan államformával együttműködni, amelyben jog és rend uralkodik”, s hogy a lakosság valamely „osztályának diktatúrája ellen” határozottan tiltakoznak. Másszóval az új párt első megnyilatkozásában hajlandó volt a polgári demokráciát elvileg elfogadni, mégpedig nem csupán egy esetleges proletárdiktatúrával, hanem a régi konzervatív állameszmével, a monarchiával szemben is. Igaz, a felhívás a „tekintély” biztosításának fontosságát is hangsúlyozza az állami életben, de ezt „a nép szabad akaratának” érvényre juttatása révén tartja elérhetőnek.

Tulajdonképpen ez a kettős szempont, a proletárdiktatúra, a szocializmus irányába mutató fejlődés határozott elutasítása és a régi konzervatív politikai ideákról való lemondás, vagy legalábbis azok elhallgatása, másszóval tehát a polgári demokrácia igenlése húzódott keresztül azon a 16 ponton is, amelyek az elvi bevezetőt követően általánosságban meghatározták a később kidolgozandó pártprogram alapelveit.

E kettős szempont némileg még az első pontból is kiolvasható, amely pedig az új párt külpolitikai fő célját fogalmazza meg: „Sikra szállunk egy erős német néperért, amely kész egységét, szabadságát, valamint önállóságát a külső hatalmakkal szemben megőrizni és távol tartja magát az idegen hatásoktól.” Aligha lehet kétséges, hogy ebben a szűkszavú megfogalmazásban nemcsak a fegyverszüneti feltételek és a majdan minden bizonnyal ezekre épülő békefeltételek elutasítása foglaltatik, hanem a bolsevizmus „idegen hatásként” való felfogása és elutasítása is.

A „parlamentari kormányforma” követelése és az „osztálydiktatúra” megbélyegzése, amelyet az alapelvek második pontja ismételtelen hangsúlyoz, együttjárt a polgári szabadságjogok — a személyi, a lelkiismereti szabadság, a szóban és írásban tett szabad véleménynyilvánítás, különösen pedig az általános választójogi elv — elfogadásával, de természetesen a magántulajdon határozott védelmével is.⁶⁶ Szemben „a tervezett szociáldemokrata beavatkozással”, a felhívás aláírói hangsúlyozták ragaszkodásukat a „magángazdálkodás alapelveéhez”, de kijelentették, hogy a szociális érdekeket figyelembe véve készek „az állami, községi és szövetkezeti közös gazdálkodás üzemi formájának” a támogatására.⁶⁷

⁶⁵ A felhívást a Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung) 1918. nov. 24-i (599. sz.), vasárnap reggeli száma közölte. Szövegét azonban Werner Liebe idézett művében (107—108. l.) is megtalálhatjuk, kivonatolva pedig a „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. műben: I. köt. 725. l.

⁶⁶ Vö.: 3. pont.

⁶⁷ Vö.: 3. és 4. pont.

Már ez is arra mutat, hogy a felhívás minden addigi konzervatív programon messze túlmenően központi helyre állította a szociális kérdést egyenes követelményeként annak, hogy a fő cél a választásokon való minél nagyobb siker elérése volt, ami az adott körülmények között csak szélesebb néptömegek megnyerése révén volt remélhető, valamint annak a már szintén említett körülménynek megfelelően, hogy a konzervativizmuson belül a völkisch irányzat került előtérbe.

A gátlástalan — bár a későbbi fasisztákhoz képest még meglehetősen szerény — demagógia szellemében hangoztatták az új párt alapítói az általános szociálpolitika megvalósítását, és a „szociális felemelkedés” megkönnyítését,⁶⁸ de — mint láttuk — még a szociáldemokrácia által tervezett szocializálási akciókat, azaz a szociálpolitika megvalósításának gazdasági feltételeit is elutasították. Ez az ellentmondás egyrészt abból származott, hogy a konzervatívok a szociális törekvéseket csak látszatra helyeselték, másrészt viszont abból — s ezt is hangsúlyoznunk kell —, hogy jelentős részük a szocializmus megvalósításának szociáldemokrata programját valóban komolyan vette, nem ismerte fel tehát, hogy a forradalmi út elutasítása után a szociáldemokrácia kénytelen lesz megmaradni a polgári demokrácia keretei között. Miközben például a Kreuz-Zeitung egyetértett azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a hivatalnoki apparátusnak támogatnia kell „Ebert politikáját”, mivel az gátat emel a „Haase-féle szocializálási törekvések elé”, azt a véleményt is hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata uralom megszilárdulása — bár lassabban és zökkenőmentesebben — végül is ugyancsak a magántulajdon felszámolásához vezetne.⁶⁹ Ugyanerre a következtetésre jutott Westarp gróf is, aki többször idézett emlékiratában utólag is reálisnak tartotta a szociáldemokrácia számára a „rend és a tulajdon” érdekében nyújtott jobboldali támogatás veszélyességét. A gazdasági és politikai helyzet megszilárdulása ugyanis szerinte a szociáldemokrata uralom megerősödését eredményezhette volna. Márpedig ebben az esetben a szociáldemokrata párt megvalósította volna programját: „a köztársasági alkotmányt a legradikálisabb elvek alapján, valamint a kommunista kisajátítást és kényszergazdálkodást a legszélsőségsébb formában.”⁷⁰

Az igen mérsékelt szocializálási tervek határozott elutasítása nem csupán a konzervatív szociálpolitikának a felhívásban hangoztatott alapelvét, hanem az ezzel kapcsolatos konkrét követeléseket is demagógia-gyanússá teszi. Azokra a követelésekre gondolunk, amelyek a lakásprobléma megoldásának, a középosztály és a szellemi munkások támogatásának, továbbá a tisztviselők, tanítók, hivatásos katonák és nyugdíjasok biztos életkörülményeinek megteremtésére, a hadirokkantak és hadiárvaik messzemenő segítésére irányultak.⁷¹ Ide tartozik továbbá az átfogó telepítési politika, parasztgazdaságok létesítése mellett síkra szálló pont is. A felhívás e téren az állami, községi, sőt a privát nagybirtok „meghatározott mértékű” és természetesen kártérítéssel történő kisajátítását is felmeri vetni.⁷² A földreform gondolatának hangoztatása — bármilyen ködös, óvatos, semmire nem kötelező formában is történt — minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy az új konzervatív irányzat a falvakban élvezett régebbi befolyást alapjában véve meg tudta őrizni.

⁶⁸ Vö.: 9. pont.

⁶⁹ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. dec. 1. 612. sz.

⁷⁰ Westarp: i. m. 126. l.

⁷¹ Vö. 6., 8., 10. és 11. pont.

⁷² Vö. 7. pont.

A „szociális igazságosság és teherbíróképesség” elvének érvényesítését hangoztatja a felhívás az „egységesen kiépítendő adórendszer” terén is, amely a vagyon és a jövedelem nagyságából indulna ki (a progresszivitás gondolatát azonban nem veti fel), s magáévá teszi e korszak egyik általános és meglehetősen demagóg követelését a „háborús nyereségek leghatározottabb” elvonásáról.⁷³ Arról azonban, hogy miként mutathatók ki, s hogy a „német” ipar, valamint a junker földbirtok részesült-e bennük, s egyáltalán hogyan vonhatók el utólag ezek a nyereségek, a felhívás egy szót sem mond. Valójában a háborús nyereségekkel — egyelőre még kimondatlanul — a „zsidó” tőkés, a konzervatívok által hagyományosan gyűlölt kereskedelmi és pénztőkét, gyanúsították, így azok nyilvános megbélyegzése rövidesen az antiszemitizmus és a látszat-kapitalizmusellenesség „modern” fegyvertárának egyik kellékévé vált.

E célzáson túlmenően egyébként antiszemita kitételeket nem tartalmazott a felhívás, amely persze nem a konzervatív és völkisch irányzatok képviselőinek gondolkodásában bekövetkezett valamiféle változás következménye volt, hanem nyilvánvalóan taktikai megfontolást jelzett, annak figyelembevételét mutatta, hogy antiszemita alapon a polgári pártokkal való tervezett összefogás a szociáldemokrácia ellen a választási győzelem érdekében aligha valósítható meg.

A felhívás a szociális kérdés fontosságának felismerése ellenére feltűnően keveset szól a munkásság konkrét követeléseiről. A lakásprobléma megoldásának említett sürgetése mellett ezekkel közvetlen kapcsolatban talán csak a munkásság egyesülési jogának az elismerése áll,⁷⁴ s a felhívás még csak azt sem tartotta szükségesnek, hogy a Népmegbízottak Tanácsának meglehetősen általános és szerény programjában meghirdetett követeléseire, a nyolccórás munkanapra, a munkanélküliség felszámolására, ill. a munkanélküliek támogatására, a munkavédelmi rendelkezésekre, vagy akár a régi cselédtörvény hatályon kívül helyezésére reagáljon. Mindez arra enged következtetni, hogy az újkonzervatív irányzat képviselői sem tudták, vagy — rugalmasabb nézeteik ellenére még mindig erősen arisztokratikus beállítottságuk miatt — nem voltak hajlandók a munkásosztály társadalmi szerepének nagyságát felmérni, s ebből a megfelelő politikai és propagandisztikus következtetéseket levonni.

Annál nagyobb hangsúlyt helyeztek — mintegy a konzervatív tradíciót követve — a közigazgatás egyszerűsítésére, továbbá arra a követelésre, hogy a tisztviselőket pártállásra és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, kizárólag a rátermettséget alapul véve válasszák ki.⁷⁵ Külön pontban hangsúlyozták a községi szabályzatok szabad kialakításának fontosságát is.⁷⁶

Nem nehéz észrevenni, hogy e követelésekben egyrészt az a már említett törekvés kapott megfogalmazást, amely az esetleges szociáldemokrata többségű parlamenttel és központi kormányzattal szemben a junkerek és a konzervatív hivatalnokok befolyása alatt álló helyi közigazgatási apparátusban, tehát tulajdonképpen parlamenten kívüli tényezőkben kereste a hatalmi ellensúlyt. Ez a törekvés a tisztikarral, majd a kialakuló ellenforradalmi szabadcsapatokkal való javarészt titkos kapcsolatok révén már az új párt megalakulásakor is némi realitással bírt. A későbbi ellenforradalmi megmozdulások egyik bázisát pedig éppen ezek az újkonzervatívok által is az első pillanattól kezdve felkarolt helyi közigazgatási szervek képezték.

⁷³ Vö. 14. pont.

⁷⁴ Vö.: 9. pont.

⁷⁵ Vö.: 12. pont.

⁷⁶ Vö.: 13. pont.

A felhívás végül külön-külön pontban húzza alá a népiskolák erőteljes támogatásának és a nők közéleti szerepének a fontosságát.⁷⁷ De kissé meglepő módon nem tér ki az egyház iskolai befolyásának kérdésére, külön pontot nem szentel az evangélikus egyház problémáinak, s még a bevezetőben is csupán általánosságban említi az „életerős kereszténység” társadalmi szerepét. Pedig — a Kreuz-Zeitung cikkeinek tanúsága szerint — a konzervatívok már ekkor szembenálltak a szociáldemokrata kormány kultúrpolitikájával,⁷⁸ s később — főleg persze Poroszországban — éles támadásokat intéztek ellene. Úgy tűnik, a felhívás összeállítása során ebben a kérdésben is egyrészt a konzervatív szakszervezeti vezetők álláspontja győzedelmeskedett, akik keresték a kapcsolatokat a katolikus szakszervezetekkel, másrészt talán az a megfontolás, hogy az evangélikus egyház szempontjainak túlzott kidomborítása akadályát képezheti a konzervatív mozgalom egész országra tervezett kiterjesztésének. Ami pedig a nők politikai jogainak elismerését tartalmazó programpontra illeti, annak feltűnő szűkszavúságát nem csupán a felhívás terjedelmi korlátozottsága magyarázza, hanem az is, hogy — hasonlóan a parlamentarizmus elvéhez, a pillanatnyi államformával való megbéküléshez és a szociális téren tett engedményekhez — ezúttal is egy, a német konzervativizmus születésétől kezdve meglevő alapelv feladásáról volt szó. Teljesen jogosan ironizált a Vorwärts ezen a pálforduláson az 1911-es „Konservatives Handbuch” visszatetszően primitív álláspontját idézve: „Megígérni a nőknek az általános, egyenlő és titkos választójogot: alattomos és ostoba ámitás. . . A nők a választójogot csak egyetlen személlyel szemben használhatják.”⁷⁹

Az alapító felhívást aláíró 34 személy között nyolc német konzervatív képviselő volt — élükön H. Dietrich-el, az egykori Reichstag-frakció második elnökével, aki vezető szerepet vállalt az új párt alapjainak lerakásában. A szabad konzervatívokat kilenc, a keresztényszociálisokat három, a német völkischeket pedig egy személy (Ferdinand Werner, a völkisch-párt elnöke) képviselte. Az aláírók általában a kevésbé ismert politikusok közül kerültek ki, többen parlamenti képviselők nem voltak. Szembetűnően nagy az állami tisztviselők száma köztük, de találkozhatunk egyetemi tanárral, kántorral, sőt kőművesmesterrel is, és néhány nő neve is szerepel a felhívás alatt. Ami azonban a legfontosabb, a német konzervatívok jelentősen háttérbe szorultak a mérsékeltbb konzervatívokkal szemben, legismertebb vezetőik — gróf Westarp, a Reichstag-frakció és Heydebrand, a porosz Landtag-frakció egykori elnöke — nem írták alá a felhívást.⁸⁰

Mindez azonban csak a pillanatnyi helyzetet tükrözte, amelyből messzenő következtetéseket levonni helytelen lenne. A felhívás 34 aláírója között az említett változások ellenére még mindig 18 nemesi és csupán 16 polgári nevet találhatunk. Joggal gúnyolódott a Vorwärts egyik korabeli száma a „néppárt”-elnevezésen, azt javasolva, hogy az új irányzatnak inkább „junkerk néppárt” vagy „népellenes néppárt” nevet kellene adni.⁸¹ S a további események meglehetősen határozott jobbratolódásról, a párt ellenforradalmi-konzervatív jellegének

⁷⁷ Vö.: 15. és 16. pont.

⁷⁸ Lásd pl. Neue Preussische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 682. sz.

⁷⁹ Vorwärts, 1919. jan. 24. 44. sz.

⁸⁰ Vö.: Neue Preussische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 24. 599. sz. — *Liebe*: i. m. 8. l.

⁸¹ Vö.: Vorwärts, 1918. dec. 3. 332/a. sz. — A lap beállítottságát jellemzi, hogy bár pontosan felismerte az új párt ellenforradalmi jellegét, létének jogosultságát egy pillanattig sem vonta kétségbe.

egyre világosabb kidomborodásáról tanúskodnak. A felhívással egyidőben jelent meg a Kreuz-Zeitungban Westarp aláírásával a Német Konzervatív Párt elnökségének az új párttal kapcsolatosan bizonyos fenntartásokat tartalmazó, lényegében mégis pozitív nyilatkozata. A sajtó nap-nap után hírt adott arról, hogy különböző csoportok és szervezetek, köztük az ultrasoviniszta Német Hazafias Párt, az allddeutsch Szövetség, a Gazdaszövetség, sőt a nemzeti liberálisok egy része is kifejezte egyetértését az új irányzat alapelveivel és ígéretet tett támogatására.⁸²

*

Az új irányzatba való tömeges belépések, alapelvei mellett elhangzó nyilatkozatok, a jobboldali sajtó részéről élvezett egyet határozottabb támogatás arra mutatott, hogy az alapító felhívással valóban megtörtént az első — és a későbbiekben sikeresnek mutatkozó — lépés a német konzervativizmus újjászervezésére, a forradalom okozta krízisből való kilábolásra. A Német Nemzeti Néppárt zászlaja alatt sor került Németország legszélsőségesebben reakciós, ténylegesen a polgári demokráciát is elvető, bár az első fellépés során hallgatólagosan még elfogadó erők összefogására. Mégpedig nem csupán az 1919. január 19-re kitűzött sorsdöntő fontosságú választások érdekében — amelyeken egyébként az új párt a szavazatok több mint 10⁰/₀-át szerezte meg⁸³ —, hanem tulajdonképeni célként a polgári demokrácia megdöntését, vagy legalábbis konzervatív irányú átalakítását tűzve ki.

A weimári Németország jobboldali oppozíciójának megszületéséről volt tehát szó 1918. november 24-én, olyan politikai mozgalom létrejöttéről, amely az összeomlást követő válságos években a katonai diktatúra-törekvések társadalmi-politikai bázisát képezte, hatalmas befolyásra tett szert a viszonylagos stabilizáció és Hindenburg elnöksége éveiben, a gazdasági válság időszakában pedig tudatosan vállalta a faszizmus hatalomra segítését.

⁸² Lásd pl. Deutsche Tageszeitung, 1918. dec. 12. 631. sz.; Deutsche Zeitung, 1918. dec. 13. 633. sz., 1918. dec. 29. 660. sz.; Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 28. 606. sz., 1918. dec. 4. 618. sz. stb.

⁸³ Vö.: Mommsen: i. m. 794. l.